

PAPER DETAILS

TITLE: Osmanli Devleti`nde Türkçe`nin Gayrimüslim Okullarında Mecburi Hale Getirilmesi ve Uygulanmasi

AUTHORS: Muttalip SIMSEK

PAGES: 199-228

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2160538>

Osmanlı Devleti'nde Türkçe'nin Gayrimüslim Okullarında Mecburi Hale Getirilmesi ve Uygulanması

Turning Turkish Language Obligatory in Non-Müslim Schools in the Ottoman State and Implementation of That

Muttalip ŞİMŞEK*

Özet

Osmanlı Devleti'nde, özellikle 19. yüzyılın ortalarından itibaren, farklı unsurların devlete olan bağlılığını sağlamlaştırmak için bir dizi düzenleme yapılmıştı. Bunlardan birisi de, hâkim dilin yani Türkçe'nin gayrimüslim okullarında öğretilmesi meselesidir. Bu şekilde Türkçe'yi iyi bir şekilde öğrenen çocukların ilk olarak devlete ait mülkiye, askeriye, tıbbiye veya diğer idadî derecesindeki okullarda eğitim alması ve bu okullardan mezun olanların da, inancına veya milliyetine bakılmaksızın resmî kurumlarda vazifelendirilmesi hedeflenmişti.

Bu çalışmada, Tanzimat Dönemi'nde yapılan düzenlemeler neticesinde Türkçe'nin gayrimüslim okullarında okutulmaya başlanması, zamanla mecburi hale getirilmesi, okullarda görevlendirilecek muallimlerin seçimi ve tayininde takip edilen usuller değerlendirilmiştir. Aynı şekilde, derslerde kullanılacak materyallerin kontrolü, derslerin teftişi ile muallimler için ödenen maaşın nasıl karşılandığı gibi hususlar örneklerle ortaya konmuştur. Dolayısıyla, Osmanlı idarecilerinin devleti dağılmaktan kurtarmak için başvurduğu çarelerden birisi olan Türkçe'nin toplumda yaygın olarak kullanılması ve nihayetinde bir "*Osmanlı birliği*" oluşturulması amacıyla yürütülen bu uygulama, arşiv kayıtları ışığında değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Türkçe, gayrimüslim, teftiş, eğitim.

Abstract

In the Ottoman Empire starting in the middle of the 19th century, a number of regulations were put into practice with the purpose of making various members of the state more loyal to the empire. One of

* Dr., Karlsruhe Eğitim Ataşeliği/ Almanya, mutsimsek@gmail.com.

them was the problem of teaching the dominant language -that means Turkish- in the schools of non-Muslims. According to this regulation it was aimed to send the non-Müslim children, who learned Türkish very well, primarily to the schools those belonged to the empire, such as the civil service schools, military schools, medical schools or to the other kind of high schools and after this education to appoint all these graduated children in official institutions without regarding their nationality.

In this article, we tried to figure out such issues like, the introduction of the Turkish language, as a result of the regulations of the Tanzimat era, in the non-Muslim schools, turning it to a compulsory subject in the course of time and the methods that were used to choose and evaluate the teachers for the purpose of appointing to these schools. In the same way, we tried to shed light on the issues such as, the supervising of the lessons and materials that were used in the lessons and the procedures to supply the salaries of the teachers. Consequently, in the light of archives, we tried to evaluate the efforts of Ottoman administrators to make Turkish language more common in the society and as a result of that to constitute an Ottoman Unity with the aim of preventing the separation of the empire.

Keywords: Ottoman Empire, Turkish, non-Muslim, inspection, education.

Giriş

Fransa'da 18. yüzyılın sonlarında meydana gelen gelişmeler milliyetçilik, hürriyet ve eşitlik gibi prensipleri ortaya çıkarmış ve bu durum artık çok uluslu devletlerin yerini yavaş yavaş milli devletlere bırakmaya başlamasına neden olmuştu. 19. yüzyılın başlarına kadar "*millet sistemi*" içerisinde farklı unsurları rahat bir şekilde idare eden Osmanlı Devleti, bu prensiplerin tesiriyle sorunlar yaşamaya başlamış ve bu dönem Osmanlı idarecileri, tebaayı tek çatı altında tutabilmek için geniş muhtevalı bir "*Osmanlı kimliği*" oluşturma mücadelesi vermişlerdi. Dönemin tâbiriyle, "*imtiżâc-ı akvâm ve ittihâd-ı anâsır*"ı sağlamak yani, farklı unsurların uyum ve birliğini temin etmek için bir dizi düzenleme yapmak zorunda kalmışlardı.¹

Tanzimat'ın ilanından birkaç yıl evvel II. Mahmud'un 1837'de Şumnu'da halka hitaben yaptığı konuşmada, "*siz Rumlar, siz Ermeniler, siz Yahudiler hepiniz Müslümanlar gibi Allah'ın kulu ve benim tebaamsınız, dilleriniz başka başkadır; fakat*

¹ Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK, Ankara 1996, s.39; Cevdet Küçük, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", *Yeni Türkiye*, 2000, S.32, s. 410-411.

hepiniz kanun ve irade-i şahanemin himayesindeyiz"² şeklindeki ifadeleri artık din ve mezhep farkının devletin eşitlik prensibinde kıstas olmaktan çıkmaya başladığının bir göstergesi olarak algılanmıştı. 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı da, aynı şekilde hem milliyetçilik akımının, hem de Batılı devletlerin siyasi, dinî ve ekonomik himayelerinin etkisiyle kopma noktasına gelen toplum bağlarını yeniden tesis etmeyi hedeflemişti. Ferman, "*ehl-i İslam ve milel-i sâirenin*" yani bütün tebaanın hayat, namus ve mal güvenliğini teminat altına aldığı gibi kanun önünde eşitlik ilkesini öne çıkarıyordu.³ Fermanda birtakım haklardan bahsedilmiş, ancak hürriyetlere dair fazla bir ilkeye yer verilmemişti. Gerek gayrimüslimlere vaat edilen eşitliğin sağlanamaması, gerekse Batılı devletlerin bu hususla ilgili müdahale ve tazyikleri ile gayrimüslimleri himayeci politikaları, Tanzimat'tan beklenen faydanın alınmasını engellemişti.⁴

Bu dönemde yapılan diğer bir düzenleme de 1856 yılında çıkarılan Islahat Fermanı'dır. Ferman, bütün Osmanlı tebaasına hitap eden birkaç maddesi dışında büyük oranda gayrimüslimlerin hukûki statülerinde, dinî ve sosyal yaşamlarında değişiklik yapacak düzenlemeleri içeriyordu. Ferman'a göre tüm Osmanlı tebaası devlet hizmetlerine, askerî ve mülkî okullara herhangi bir ayırım yapılmadan kabul edilecekti. Ayrıca gayrimüslimlerin mahkemelerde şahitliklerinin kabul edilmesi, eyalet ve sancak meclislerine üye seçilmeleriyle ilgili düzenlemeler ve belirli bir bedel ödemek suretiyle askerlik hizmetinde muâfiyetleri gibi birçok husus bu fermanla düzenlenmişti.⁵ Bu şekilde devletin uygulamaya çalıştığı eşitlik politikası "*memâlik-i Osmaniyye'deki müslim-gayrimüslim Osmanlı ünvan-ı bülendi altında yekdülâne ve uhuvvetkârâne birleşmesi*" ile tebaadan vatandaşlığa geçişin yolunu açsa da, maalesef Avrupalı devletlerin müdahalelerinden aldıkları destekle gayrimüslimler bu düzenlemelere fazla itibar etmemişlerdi.⁶ Aynı şekilde 1862-65 yılları arasında çıkarılan millet nizamnameleri ile gayrimüslim cemaatlerin devlete bağlılığı artırılmak istenmiş, ancak bu düzenlemeler de, özellikle Hristiyan tebaa tarafından devletin Osmanlı kimliği oluşturmak gayesiyle kendileri için hazırladığı bir asimilasyon tuzağı olarak görülmüştü.⁷

Osmanlı kimliğini oluşturma gayesi nihayet resmi olarak 1876 yılında ilan edilen Kanuni Esasî'nin 8. maddesinde yer almış ve bu durum "*Osmanlı*

² H.von Moltke, *Türkiye Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969, s.99.

³ Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gühane Hatt-ı Hümayunu", *Belleten*, XXVIII/112, (1964), s.619.

⁴ Küçük, *a.g.m.*, s. 412.

⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, C. VI, TTK, Ankara 1988, s. 1 vd; Bozkurt, *a.g.e.*, s. 56-57.

⁶ Azmi Özcan "Osmanlılık", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.33, İstanbul 2007, s. 486.

⁷ Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, Orkun Yayınları, İstanbul 1983, s. 177.

tabiiyetinde bulunan herkes hangi din ve mezhepten olursa olsun istisnasız Osmanlı tâbir olunur" şeklinde ifade edilmişti. Aynı şekilde Meşrutiyetin ilanında etkileri olan Yeni Osmanlıların savunduğu görüşlerden birisi de Müslümanlarla gayrimüslimlerin hürriyet, adalet ve vatan sevgisi temeline dayanan "*Osmanlı milleti*" çatısı altında birleşmesiydi. Neticede 19 Mart 1877'de açılan mecliste 9'u Âyan ve 37'si Mebusan olmak üzere 46 gayrimüslim mebusun %41 gibi oldukça yüksek bir temsil oranıyla yer aldığı görülmüştü⁸ ki, bu dönemde hiçbir ülkede hâkim dinin dışındakilere bu kadar yüksek bir temsil hakkı verilmemişti.⁹ Aslında oluşturulmaya çalışılan Osmanlılık, tüm tebaayı din, dil vs. farkı gözetmeksizin eşit ortak vatandaşlık etrafında birleştirmeyi amaçlıyordu. Ancak meclisin kısa bir süre sonra kapatılması ve bu dönemde takip edilen Osmanlılık politikasının daha çok Müslümanlarla özdeşleşmesi, başından beri amaçlanan birlikteliği sağlayamadı.¹⁰

Devleti dağılmaktan kurtarmak için yapılan bu düzenlemeler esnasında, zaten kuruluşundan beri hiçbir gayrimüslim cemaatin diline ve inancına karışmayan Osmanlı, bu cemaatlerin eğitim ve öğretim faaliyetlerine de herhangi bir müdahalede bulunmamıştı. Oysa ortak bir ülkede buluşmak ve Tanzimat Devriyle birlikte hem devlet okullarında eğitim görebilmek hem de devlet dairelerinde görev yapabilmek için gayrimüslimlerin Türkçe'yi iyi bir şekilde öğrenmeleri gerekiyordu. Bu noktadan hareketle, gayrimüslimlerin devlet ve toplumla intibakında önemli bir yere sahip olan "*lisan-ı Osmanî*" nin hangi tarihten itibaren gayrimüslim okullarında öğretilmeye başlandığı ve nihayet zorunlu hale getirildiği, bu uygulamayı zarurî kılan nedenler, Türkçe'nin öğretilmesi için muallimlerin nasıl seçildikleri ve maaşlarının ödenmesi hususunda karşılaşılan sorunlar ile gerekli materyalin sağlanması noktasında idarî makamların tutumu, bu çalışmamızda detaylı bir şekilde değerlendirilecektir.

I. Türkçe'nin Gayrimüslim Okullarında Mecburi Hale Getirilmesi

Osmanlı Devleti Tanzimat Devri'ne kadar gayrimüslimlerin eğitim ve kültür kurumlarını açmaları ve idare etmelerine hiçbir zaman müdahil olmamış, onları bu

⁸ Enver Ziya Karal, "*Non-Muslim Representatives in the First Constitutional Assembly, 1876-1877*", *Christians and Jews in the Ottoman Empire (The Functioning of a Plural Society)*, Ed. B. Braude, B.Lewis, Vol. I, New York 1982, s. 388.

⁹ İlber Ortaylı, *Türkiye'nin Yakın Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 16.

¹⁰ Kemal H.Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 29; 1870'lerin ortalarından itibaren devletin huzursuzluk içerisinde bulunan veya elden çıkan coğrafyalarındaki Müslüman nüfusun Anadolu'ya yönelmesi ve Anadolu'da Müslüman nüfusun artması, devletin geleceğini Müslüman nüfusuna ve İslam dayanışmasına dayandıran bir siyasi yönelime, İslamcılığa sevk etmişti. Dolayısıyla II. Abdülhamid'in bu dönemde böyle bir politika takip etmesi kaçınılmaz olmuştur. Özcan, *a.g.m.*, s. 486.

alandaki tamamen serbest bırakmıştır. Ancak bu dönemde yabancı devletlerin müdahalesi ve gayrimüslim okullarında zararlı bilgilerin verilmeye başlanması üzerine hem gayrimüslim, hem de yabancı okulların denetim altına alınması lüzumu ortaya çıkmıştı. Bu yönde ilk ciddi adım 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile atıldı. Nizamnâmenin 129. maddesi ile, gayrimüslim okullarının açılışı, okullarda verilecek dersler ile görev yapacak muallimlerin kontrolünün maârifçe sağlanacağı belirtilmişti.¹¹ Ayrıca bu düzenlemeyle birlikte gayrimüslim ve yabancılara ait okulların müfredatına Türkçe dersi girmeye başlamıştı. O döneme ait okul programları incelendiğinde bu durum açıkça görülmektedir.¹²

Kanun-ı Esasî'nin 15. ve 16. maddelerinde her Osmanlı vatandaşına özel veya genel eğitim imkanı tanınarak gayrimüslimler Osmanlılık kimliği altında toplanmak istenmiş ve devletin tüm okullar üzerindeki denetleme hakkı belirtilmişti. 18. maddede ise, "*Tebaa-i Osmaniye'nin hidemât-ı devlette istihdam olunmak için devletin lisan-ı resmîsi olan Türkçe'yi bilmeleri şarttır*" ifadesine yer verilmişti. Bu madde Kanun-ı Esasî'nin 1909 yılındaki değişikliğinde de aynen muhafaza edilmişti.¹³ Ancak bu okullar üzerinde tam bir denetimin sağlanması 6 Mayıs 1886'da Maarif Nezâreti bünyesinde "*Mekâtib-i Gayri Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği İdaresi*"nin kurulmasıyla mümkün olabiliyordu. Bu düzenlemeyle devlet bu okulların idaresini, okutulan kitapların ve derslerin içeriğini müfettişler marifetiyle teftiş edebilecekti.¹⁴ Osmanlı Devleti bu döneme kadar hiçbir şekilde gayrimüslim okullarının müfredatına müdahale etmemiş ve bu yönde bir düzenleme yapmamıştı. Oysa Tanzimat'ın ilanını müteâkip 1840 yılında yayınlanan bir fermanla eyaletlerde idare meclislerinin kurulması ve bu meclislerde gayrimüslimlerin de temsil edilmesi hükme bağlanmıştı. Yine biraz evvel de ifade ettiğimiz gibi, Islahat Fermanı'yla gayrimüslimlerin devlet hizmetlerine, askerî ve mülkî okullara herhangi bir ayırım yapılmadan kabul edileceği belirtilmişti.¹⁵

Devlet hizmetine girmek isteyen gayrimüslimlerin, doğal olarak devlete ait okullarda tahsil görmeleri ve memuriyet için yeterli bilgi seviyesine ulaşmaları gerekiyordu. Bu durumu göz önüne alan cemaat reislikleri imkanları nispetinde

¹¹ Osman Nuri Ergin, *Türkîye Maarif Tarihi*, C.1-2, Eser Matbaası, İstanbul 1997, s.725; Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1990, s. 79-81.

¹² İlknur Polat Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ocak Yayınları, Ankara 1993, s. 60-65.

¹³ David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Çev. Şevket Serdar Türet, Rekin Ertem ve Fahri Erdem, Kervan Yayınları, İstanbul 1979, 145-146.

¹⁴ Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu (1773-1923)*, MEB Yayınları, İstanbul 1991, s. 209; Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK, Ankara 1999, s. 33-36.

¹⁵ Gül Akyılmaz, "Tanzimat'tan Önce ve Sonra Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü", *Yeni Türkiye*, S.38, 2001, s. 682. Bu okullarda derslerin Türkçe olarak anlatılacağı 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesiyle hükme bağlanmıştı.

kendi okullarında Türkçe muallimi görevlendirmeye başlamıştı. 1869 Maârif Nizamnânesi'nden sonra müfredatta daha fazla yer almaya başlayan dersin tedrisi için devlet yerine göre destek dahi veriyordu.¹⁶ Görevlendirecek Türkçe muallimi bulmakta ve bunların maaşlarını ödemekte zorlanan cemaatler, Maârif Nezâreti'ne başvurduğu takdirde kendilerine yardımcı olunuyordu.¹⁷ İlerleyen yıllarda başta İstanbul'daki Mülkiye-i Şahâne olmak üzere Mekteb-i İdadiye-i Tıbbiye-i Şahâne gibi devlet okullarına gayrimüslim talebeler gelmeye başladı. Belirtilen okulların müfredat dili Türkçe ve derslerin içeriği ağır olduğu için Türkçe'yi yeterince okuyup yazamayan talebelerin okula kabul edilmesi mümkün olmuyordu. Örneğin 1895 yılında Mülkiye Mektebi'ne 4, Tıp İdadî Mektebi'ne ise 3 Rum talebenin kaydı yapılmış, ancak "*lisan-ı Türkî'yi lâıykıyla bilmedikleri*" ve bu okullarda verilen dersleri anlayamayacakları görüldüğünden kendilerine Türkçe'yi öğrenmeleri için belirli bir süre verilmişti. Mekteb-i Sultani'de Türkçe dersini tahsil etmeleri maksadıyla bu talebeler için gerekli izinler de alınmıştı.¹⁸ İşte bu şekilde, gayrimüslimlerin devlet kurumlarında görev yapabilmesi, çocuklarının da devlet okullarında eğitim alabilmeleri için ve hepsinden önemlisi Tanzimat'tan beri oluşturulmaya çalışılan Osmanlı kimliğinin bir gereği olarak hâkim dilin, yani Türkçe'nin bu okullarda öğretilmesi elzem bir hal almıştı. Dolayısıyla Türkçe, 1869 yılından itibaren gayrimüslim okullarında okutulmaya başlanmıştı, ancak hem dersin tedrisi, hem muallimlerin tayini, hem de teftişi ile ilgili detaylı bir düzenleme yapılmamıştı. Nihayet 1 Kanunuevvel 1312/13 Aralık 1896 yılında çıkarılan "*Vilâyât-ı Şahâne Maârif Müdürlerinin Vazâifini Mübeyyin Tâlimat*" ile bütün gayrimüslim okullarında Türkçe'nin zorunlu olarak okutulması hususu daha detaylı bir şekilde düzenlenmişti.¹⁹

Talimat büyük oranda maârif müdürlerinin vazifeleri ve vilayetlerde yapılacak işlemlerle ilgili bilgileri ihtiva ediyordu. Bunun yanında bu talimatla, gayrimüslim okullarının tanımı yapılıyor (27. madde), okulların ruhsat alma zorunluluğu (29. madde) ve okullarda görev yapan idareci ve öğretmenlerin denetiminden maârif müdürlerinin yükümlü olduğu (33. madde) belirtiliyordu. Talimatın 34. maddesinde ise, gayrimüslim okullarında Türkçe (lisân-ı Türkî)'nin okulun derecesine ve talebenin seviyesine göre ve istifade edebilecekleri ölçüde okutulacağı ifade ediliyordu.²⁰ Peki bu ders hangi derecedeki okullardan itibaren

¹⁶ Erdoğan Keskinliç, "Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Okulları (Eğitim-Yönetim-Denetim)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S.23, İstanbul 2010, s. 76.

¹⁷ Bağdat Katolik Mektebi'ne lisan-ı Osmanî muallimi tayini ile ilgili bkz: *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* (BOA), Maârif Nezâreti Mektûbi Kalemi (MF. MKT), 130/8, 3 Muharrem 1309/9 Ağustos 1891; Edirne Ermeni Mektebi'ne lisân-ı Osmanî muallimi tayini ile ilgili bkz: MF.MKT. 150/87, 29 Safer 1310/22 Eylül 1892.

¹⁸ BOA, Bâbiâli Evrak Odası (BEO), 715/53583, 24 Cemâziyelâhir 1313/2 Aralık 1895.

¹⁹ *Düstur*, I. Tertip, C. VII, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara 1941, s. 118-129.

²⁰ 34. Madde: "*Mekâtib-i gayrimüslimede lisan-ı Osmanînin tedris ettirilmesi mukarrer olduğundan Türkçe derslerinin mektebin derecesine göre şâkirdanca kâbil-i istifâde olacak bir sûrette tedrisine ait vesâile tevessül edilecektir.*"

öğretilenecekti? Bu husus da 35. maddede belirtiliyordu. Buna göre, Türkçe gayrimüslim okullarında mecburi olarak verilecekti, ancak hâlihazırda bu lisânı öğretecek yeterli muallim bulunmadığından şimdilik kasabalardaki rüştiye derecesindeki okullarda verilmesi uygun olacaktı. Eğer Türkçe'yi öğretecek muallim temin edilebilirse zaman içerisinde köylerde bulunan ibtidâî derecesindeki gayrimüslim okullarına kadar yaygınlaştırılacaktı.²¹ Oysa, bu düzenlemeden daha birkaç yıl evvel dahi köylerde bulunan gayrimüslim mekteplerinden Türkçe muallimi tayini talebi geliyordu. Devletin malî durumu o dönem için bütün okullara muallim görevlendirmeyi sağlayacak yeterlikte olmadığından bu talepler umumiyetle reddediliyordu.²²

Uygulama 1897 yılının ilk aylarından itibaren titizlikle takip edilmeye başlandı. Vilayet ve sancaklarda bu işlerin takibinden maârif müdürleri sorumlu tutuldu. Maârif Nezâreti de vilayetlere gönderdiği talimatlarda, hemen her Rüştiye derecesindeki gayrimüslim okuluna en az bir Türkçe muallimi görevlendirilmesini salık veriyordu.²³

II. Okullara Görevlendirilecek Muallimlerin Seçimi ve Tayini

Gayrimüslim okullarda Türkçe'nin okutulmasında en önemli husus bu görev için uygun bir muallimin görevlendirilmesi meselesiydi. Çünkü uygulamadan beklenen verimin alınabilmesi buna bağlıydı. Gayrimüslim okullarında Türkçe'nin 1869 Nizamnâmesiyle müfredata girmeye başladığını daha evvel ifade etmiştik. Ancak dersin bu okullarda ağırlıklı olarak verilmeye başlanması 1890'lı yılların başından itibaren ve özellikle de 1896 tarihli düzenlemeden sonra mümkün olmuştu. Bu son düzenlemeden önce de muallim talebi ve tayini ile ilgili başvurulara devletin mümkün mertebe olumlu cevap

²¹ 35. Madde: "*Lisân-ı Osmanî her mektepte mecburiye't-tedris olmakla beraber lisân-ı mezîkûre âşina muallimlerin fikdânı basebiyle şimdilik karyelerde ibtidâîye derecesindeki mekâtibe tâmimi mümkün olamayacağından kasabatta Rüşdî derecesinde bulunan mekâtibde behemehal lisân-ı Türkî tedris edilmesine dikkat ve bu abvâlin tadrîcen mümkün olan karyelere idhâline gayret olunacaktır.*" *Düstur*, I. Tertip, C. VII, s. 124.

²² Kosova Vilayeti'ndeki gayrimüslim köy okulları için muallim tayini talebine Meclis-i Vükelâ'nın olumsuz kararı için bkz: BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV), 83/2, 18 Kanunuevvel 1310/30 Aralık 1894. Yine maârif bütçesinin müsait olmadığı gerekçesiyle Rodos'taki köy okulları için muallim tayin edilemeyeceğine dair Şûrâ-yı Devlet kararı için bkz: BOA, Şûrâ-yı Devlet Defterleri (ŞD), 214/10, 29 Haziran 1311/11 Temmuz 1895. Aynı şekilde Selanik'te bulunan Erse Karyesi sakinleri, köydeki okulları için bir Türkçe muallimi talep etmişler, ancak bu talep Maârif Nezâreti tarafından reddedilmişti. BOA, MF.MKT., 322/32, Lef.4, 22 Ağustos 1312/3 Eylül 1896. Yine Kosova Vilayeti'nden gelen bir takirde, vilayet dahilindeki gayrimüslim köy okulları için Türkçe muallimi talebine Bâbîali Meclis-i Mahsus'u tarafından verilen olumsuz yanıt hakkında bkz: BOA, BEO, 547/40973, Lef.2, 29 Cemâziyelâhîr 1312/23 Aralık 1894.

²³ BOA, MF.MKT., 345/26, 2 Ağustos 1313/ 14 Temmuz 1897.

verdiği, aynı şekilde bu muallimlerin maaşlarını karşılamaya çalıştığı görülmektedir.²⁴ Bu konuda devlet, gayrimüslim cemaatlara ve okul idarelerine her türlü desteği sağlıyordu. Arşiv kayıtlarına göre, okullara Türkçe muallimi görevlendirilmesinde iki farklı yol takip ediliyordu. İlki, cemaat reisliklerinin tavsiyesi üzerine yine kendilerinin teklif ettiği şahsın Maârif Nezâreti tarafından tayin edilmesiyle oluyordu. İkinci ve yaygın olarak takip edilen usul ise, cemaat reislikleri veya okul idarelerinin başvurusu üzerine bizzat devlet dairelerinde veya resmi okullarda çalışan Osmanlı tabiiyetine mensup bir şahsın tayin edilmesi şeklindeydi.²⁵ Her iki durumda da tayin yetkisi Maârif Nezâreti'ne aitti. Cemaatler eskiden gelen alışkanlıkla, bazen bu tayinleri kabullenmiyor ve kendi okullarında görevlendirilecek muallimlere nezâretin müdahale etmemesini istiyorlardı. Ancak 1896 yılından evvel bu konuda esnek davranan nezâret, bu son düzenleme uyarınca maârif müdürlerine verilen yetkiyi hatırlatarak hiçbir surette haricî müdahaleyi kabul etmemişti. Rum Patrikliği ile Bulgar Eksarhlığı'nın Edirne'de bulunan cemaat okullarına tayin edilecek Türkçe muallimlerini belirleme yetkilerinin kendilerine ait olduğu yönünde Adliye ve Mezâhib Nezâreti'ne yaptığı başvuru, Sadarette değerlendirilmiş ve bu hususta herhangi bir tereddüte mahal verilmeden muallim tayin yetkisinin Maârif Nezâreti'ne ait olduğu ve bu yönde muamele yapılması gerektiği ifade edilmişti.²⁶

Gayrimüslimlerden bu vazifeye tayin edileceklerin en azından bir idadî mektebini bitirmeleri ve bu okulu bitirdiklerine dair şahâdetnameyi ibraz etmeleri gerekiyordu. Ayrıca devlet dairelerinde görevli gayrimüslim şahısların da bu vazifeye tayinleri mümkün olabiliyordu.²⁷ Bu okullardan gelen talep

²⁴ Selanik'te bulunan sekiz gayrimüslim mektebi için Türkçe muallimi tayin talebiyle ilgili bkz: BOA, Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemî (DH.ŞFR.), 170/54, 29 Teşrinisânî 1310/11 Aralık 1894; Ayrıca Keşan Hristiyan Mektebi'nde görevli Türkçe muallimi Ali Efendi'nin maaşının ödenmesi talebiyle ilgili bkz: BOA, MF.MKT., 116/99, 3 Şaban 1307/25 Mart 1890.

²⁵ Rodos Rum Mektebi'ne Franko Efendi'nin görevlendirilmesiyle ilgili bkz: BOA, MF.MKT., 957/61, 9 Teşrinisânî 1322/22 Kasım 1906; Edirne Musevî Alyans Mektebi'ne Râgıb Efendi'nin tayini ile ilgili bkz: MF.MKT., 384/17, 28 Teşrinievvel 1313/9 Kasım 1897.

²⁶ BOA, MF.MKT., 348/71, Lef.2, 13 Kanunusânî 1312/25 Ocak 1897. Aynı şekilde Selanik'te bulunan gayrimüslim okulları için okul idarelerince görevlendirilen Türkçe muallimleri, Maârif Nezâreti'nin inisiyatif dışında tayin edildiği gerekçesiyle vazifeden men edilmişti. BOA, DH.ŞFR., 170/54, 29 Teşrinisânî 1310/11 Aralık 1894.

²⁷ Rodos Musevî Mektebi'ne tayin edilmek istenen Franko b. Aron'un idadî mektebinde okuduğuna dair bilgi için bkz: BOA, MF.MKT., 957/61, Lef.5, 10 Teşrinisânî 1322/23 Kasım 1906; Van Vilayeti tercümanlığında görevli Dikran Efendi'nin Ermeni Mektebi'ne Türkçe muallimi olarak tayin edilme talebiyle ilgili bkz: BOA, MF.MKT., 197/35, 14 Nisan 1309/ 26 Nisan 1893. Türkçe muallimi olarak görevlendirilecek şahısların en azından mekteb-i idadiden mezun olmaları gerekiyordu. Ancak bazı gayrimüslim okulları, rüşdiye derecesinden mezun olanları da bu ders için görevlendiriyordu. Böyle durumlarda yapılan tahkikat neticesine göre, bu tür tayinler

üzerine maârif müdürleri büyük oranda resmi okullarda, yani Müslümanlara ait okullarda, görev yapan muallimleri yarı zamanlı olarak gayrimüslim okullarına görevlendiriyordu. Bu şekilde görevlendirilen muallimlerin ders programları kendi asıl çalıştığı okuldaki görevini aksatmayacak şekilde ayarlanırdı. Yine devlet dairelerinde görev yapan Müslüman şahıslardan bu işe tâlip olanlar da Türkçe muallimi olarak tayin edilebiliyordu. Aynı şekilde bunların da asıl vazifelerini aksatmamaları gerekiyordu.²⁸ Asıl görevini veya uhdesine tevdi edilen muallimlik görevini aksatan şahıslar herhangi bir şikâyet üzerine hemen görevlerinden alınıyor ve yerine uygun birisi tayin ediliyordu. Rodos Rum Mektebi'nde Türkçe muallimi olarak görev yapan Atnaş Efendi ile Kuzguncuk Alyans İsrail Mektebi Türkçe muallimi Necati Efendi görevlerini aksattıkları gerekçesiyle muallimlikten uzaklaştırılmışlar ve yerlerine tekrar muallim tayin edilmişti.²⁹

Türkçe muallimi olarak görevlendirilecek şahsın bu dile her yönüyle vâkıf olması gerekiyordu. Bunun için o mahalde bulunan maârif müdürlüğü tarafından bir imtihan komisyonu kuruluyor ve aday bu komisyon marifetiyle Türkçe'yi okuma, yazma ve konuşma sınavına tâbi tutuluyordu. Türkçe'ye vâkıf olduğu anlaşılan şahsın ayrıca "*ifâ-yı hizmete muktedir, ehl-i ismet ve namuslu*" bir hal üzere olup olmadığına da bakılıyordu.³⁰

Muallim tayiniyle ilgili kriterlerden birisi de görevlendirilecek şahsın yaşıydı. Belgelerde herhangi bir yaş sınırı gösterilmese de, örneğin 1881 yılında çıkarılan "*Rumeli-i Şarkî Vilâyeti'nin Mebâdî-i Tedrisi Hakkında Kanun*"a göre, gayrimüslim mekteplerinde görev yapacak muallimlerin 18 yaşını doldurmuş olması gerekiyordu.³¹ Çorlu Kasabası'nda bulunan Rum ve Ermeni okulları Türkçe muallimliğine görevlendirilmek istenen Ali Efendi'nin terceme-i hal belgesinde 17 yaşında olduğunu beyan etmesi nedeniyle Maârif Nezâreti bu şahsın muallimlikte istihdam edilebilecek yaşa sahip olmadığını belirterek tayin talebine olumsuz cevap vermişti. Edirne Maârif Müdürü de, Ali Efendi'nin Rumca ve

iptal ediliyordu. Köprülü Kasabası Bulgar Rüşdiye Mektebi'nde Türkçe muallimi olarak görevlendirilen Manol Efendi, bu okuldan mezun olduğu ve başka bir okuldan şahadetname almadığı anlaşıncaya görevden men edilmişti. BOA, MF.MKT., 382/31, Lef.2, 20 Kanunuevvel 1313/2 Aralık 1897.

²⁸ Adapazarı Hamidiye Rüşdiyesi muallimi Hilmi Efendi'nin aslî vazifesini aksatmaması şartıyla gayrimüslim mekteplerine lisan-ı Osmanî muallimi olarak tayin edildiğine dair bkz: BOA, MF.MKT., 440/14, Lef.2, 17 Mayıs 1315/ 29 Mayıs 1899; İdadi Mektebi mezunu ve aynı zamanda Ziraat Bankası'nda görev yapan Mehmed Efendi'nin, Adapazarı'nda bulunan gayrimüslim mekteplerine muallim olarak tayini ile ilgili bkz: BOA, MF.MKT., 401/6, 9 Mayıs 1314/21 Mayıs 1898.

²⁹ BOA, MF.MKT., 153/205, 31 Teşrinievvel 1308/12 Kasım 1892; BOA, Maârif Nezâreti Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği (MF.MGM), 8/505, 17 Kanunusânî 1326/30 Ocak 1911. Bu hususla ilgili bir diğer örnek için bkz: BOA, MF.MKT., 502/30, 28 Şubat 1315/12 Mart 1900.

³⁰ BOA, Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (TFR.I.KV.), 48/4770, Lef.4, 6 Teşrinisânî 1319/19 Kasım 1903.

³¹ Vahapoğlu, *a.g.e.*, s. 126.

Fransızca'ya vâkıf olduğunu, vücut yapısı olarak istihdam edilmesinde kendilerince bir sakınca görülmediğini ve bölgede bu görev için başka bir talipli olmadığından Ali Efendi'nin diğer muallimlere verilen maaşın yarısını almak suretiyle çalışmayı kabul ettiğini beyan ederek nezâretten bu tayinin onaylanmasını talep etmişti.³²

Sınav neticesinde bu görevi yapacağına dair ehliyeti tespit edilen muallim adaylarına ait belgeler (mezuniyet şahâdetnamesi, nüfus bilgisine dair sicill-i ahval belgesi ile aile durumu, mensup olduğu cemaat ve eğitim aldığı kurumlar hakkında bilgileri ihtiva eden terceme-i hal sûreti) bağlı bulundukları maârif müdürlüğü tarafından Maârif Nezâret'ine gönderiliyordu. Burada yapılan incelemeden sonra tayinlerinde herhangi bir sakınca bulunmayanların memuriyeti tasdik edilerek görev yazıları, kısa zamanda göreve başlatılmaları notuyla, tekrar maârif müdürlüklerine gönderiliyordu.³³ Eğer muallim olarak görevlendirilecek şahıs resmî bir dairede çalışıyorsa bunlara ait sadece sınav evrakının gönderilmesi isteniyordu. Haleb Alyans İsrailit Mektebi Türkçe muallimliğine görevlendirilecek olan Mustafa Reşid Efendi, Vilayet Meclis İdaresi'nde katip olarak çalıştığından tayinin tasdiki için sadece "*ehliyetname*" adı verilen sınav evrakı gönderilmişti.³⁴

Gayrimüslim okullarında görev yapacak muallimlerin Türkçe'nin yanında ders vereceği okulda bulunan çocukların anadiline de aşinâ olmaları gerekiyordu. Örneğin muallim Rum okulunda ders verecekse Rumca'ya, Ermeni okulunda görev yapacaksa Ermenice'ye veya yerine göre Bulgarca, Sırpça veya Musevî lisanına âşina olmalıydı. Bunun için muallim adaylarının Maârif Nezâret'ine gönderdikleri terceme-i hal belgelerinde hangi dilleri bildiklerini belirtmeleri gerekiyordu.³⁵ Üsküp'teki Sırp Ortodoks Mektebi'ne muallim olarak tayin edilen Mustafa Zühdü Efendi, terceme-i hal belgesinde belirttiğine göre, Türkçe'nin yanında Sırpça'yı da iyi derecede biliyordu. Aynı şekilde Serfice'de bulunan gayrimüslim okullarına muallim olarak görevlendirilen Osman Hakkı Efendi de Rum lisanına vâkıftı.³⁶

³² BOA, MF.MKT., 622/1, Lef.4 ve 5, 5 Nisan 1319/18 Nisan 1903.

³³ Trablusgarb Musevî Alyans İsrailit Mektebi'ne Türkçe muallimi olarak tayin edilmek istenen Ali Rıza Efendi, bu süreç sonunda muallim olarak 1 Şubat 1319/14 Şubat 1904 tarihinde görevine başlatılmıştı. BOA, MF.MKT., 783/1.

³⁴ BOA, MF.MKT., 996/32, Lef. 3, 24 Haziran 1323/7 Temmuz 1907.

³⁵ Rum Patrikhanesi'ne bağlı Maraşlı Mektebi'nde Türkçe muallimi olarak görev yapan Kıstandi Efendi terceme-i hal belgesinde, İnebolu Rüşdiye Mektebi'nden mezun olduğunu, daha sonra Fener Rum Mekteb-i Kebir'inde tahsiline devam ettiğini ve buradan şahadetnâme aldığını, Türkçe, Rumca ve Fransızca dillerine vâkıf olduğunu belirtmişti. BOA, Sicill-i Ahval İdare-i Umumiyesi Belgeleri (HR.SAİD), 10/23, 29 Temmuz 1319/11Ağustos 1903.

³⁶ BOA, MF.MKT., 464/19, Lef.3, 13 Temmuz 1315/25 Temmuz 1899; MF.MKT. 395/9, Lef.5, 10 Kanunusâni 1313/22 Ocak 1898.

Bunun yanında, görev yapacağı cemaatin anadiline vâkıf bir şahsın bulunamaması durumunda sadece Türkçe'yi bilenlerin muallim olarak görevlendirildiği de oluyordu. Ancak bu durum derslerden beklenen faydanın tam olarak alınmasını engelliyordu. Bu hususla ilgili Maârif Nezâreti'ne ve vilayet maârif müdürlüklerine oldukça fazla şikayet geliyordu. Örneğin Hahambaşılık, Bursa Musevî Mektebi'nde Türkçe muallimi olarak görev yapan Musa Efendi'den layıkıyla istifade edilemediği için yerine Nesim Salamon Efendi'nin görevlendirilmesini³⁷, yine Karaferya Metropolitliği, Karaferya Rum Ortodoks Mektebi'nde görev yapan Türkçe muallimi Ahmed Efendi'nin Rumca'ya vâkıf olmadığı için yerine Türkçe, Rumca ve Fransızca dillerine aşina olan Yorgi Efendi'nin tayin edilmesini talep etmişti.³⁸ Aynı şekilde Kırkkilise ve Tırnova bölgelerinde bulunan Bulgar mekteplerinde görevli Türkçe muallimlerinin Bulgarca'yı yeterince bilmediklerinden istenilen verimin alınamadığını belirten Bulgar Eksarhlığı, nezâretten bu muallimlerin değiştirilmesini talep etmişti.³⁹

Nezâretin görevlendirdiği muallimlerin cemaat lisanlarını yeterli düzeyde bilmemeleri, okul idareleri veya bağlı oldukları cemaat resiliklerini harekete geçiriyor ve bu muallimlerin yerine kendi teklif ettikleri şahısların görevlendirilmesini istiyorlardı. Kendi belirledikleri muallimler genelde ait oldukları cemaate mensup şahıslardı. Sinop Rum Mektebi'nde görevli muallim Fuad Efendi'nin Rumca'yı iyi bilmediğinden Türkçe'yi öğretme konusunda okuldaki çocuklara yeterince verimli olamadığını savunan Sinop Metropolitliği, Fuad Efendi'nin bu görevden alınarak yerine Simon Efendi'nin veya Rum milletine mensup başka birisinin tayin edilmesini istemişti.⁴⁰ Bunun yanında Türkçe muallimi olarak tayin edilen gayrimüslim şahıslardan Türkçe'yi yeterince bilmeyenlere de rastlanıyordu. Böylesi durumlarda da aynı usul geçerli idi. Yani faydalı olamayan muallim yerine bu işi bîhakkın yapacak şahıslar görevlendirilirdi. Kastamonu Rum Mektebi'ne Türkçe muallimi olarak tayin edilen Nevres Efendi, Kastamonu Maârif Müdürü'nün ifadesiyle, "*lisân-ı Osmanî'nin kurallarına değil konuşmasına bile muktedir olmayan bakkal makûlesi cübeladan birisi olduğu*" gerekçesiyle görevinden alınarak yerine idadî mektebi mezunlarından Talip Efendi tayin edilmişti.⁴¹

Türkçe muallim talebinde bulunan cemaat reislikleri, tamamen kızların eğitim aldığı okullar için tayin edilecek muallimin bayan olması ricasında da bulunabiliyordu. Örneğin Musevî Hahambaşılığı, İstanbul'daki Galata, Kuzguncuk, Hasköy, Balat ve Ortaköy İnas (kız) Mektepleri için birer bayan

³⁷ BOA, MF.MKT., 482/15, 26 Eylül 1315/ 8 Ekim 1899.

³⁸ BOA, MF.MKT., 680/17, Lef.2, 12 Teşrinisânî 1318/25 Kasım 1902. Bir diğer örnek için bkz: BOA, MF.MKT., 152/101, 8 Rebiulâhîr 1310/30 Ekim 1892.

³⁹ BOA, BEO, 3283/246205, 28 Safer 1326/1 Nisan 1908.

⁴⁰ BOA, MF.MKT., 389/61, Lef.3, 4 Zilhicce 1315/26 Nisan 1898.

⁴¹ BOA, MF.MKT., 183/152, Lef.2, 24 Temmuz 1309/5 Ağustos 1893.

muallim görevlendirilmesini talep etmişti. Maârif Nezâreti'ne verilen dilekçe şu şekildeydi:

Dersâdet Hababânesinden Maârif Nezâret-i Celîlesi Cânib-i Âlîsine

"İnas Mekâtib-i Musevîyesinde lisan-ı Osmanî muallimleri olmadığı cihetle nisvân-ı Musevîyenin lisan-ı azebü'l-beyan-ı Osmanînin tedrisatından mahrum kalmakta olduğu maa't-tessüf görülmekte bulunmuş ve etfâl-i vatana lisan-ı Türkîyi bîhakkın tahsille lisan-ı mâderzâd (anadili) derecesine isâli (ulaştırılması) hususunda ilk terbiye-i dimağlarını kabul eyledikleri validelerinin kendilerine o lisan üzere tekellüm ve bitâb etmelerinin teessür-ü azîm olacağı bedîbî ve âşikâr olmakla fîmâba'de (bundan böyle) inas mekteplerinin dahi programına lisan-ı Osmanînin idbali lüzum-ı hayatiyeden ve icâbât-ı mukaddese-i vatanperveriden olduğu mâru'l-arz mekâtib beyet-i idaresince tabt-ı karara alınmış ve olbabda Galata ve Kuzguncuk ve Hasköy ve Balat ve Ortaköy İnas Mekteplerine dâru muallimâtın birer muallimenin (bayan öğretici) Nezâret-i Celîlelerince tavzîf ve tisyâr buyrulması esbâbının istikmâlî rica ve istîrham edilmekte olduğuna binâen hissîyât-ı amîka-i vatanperverî (derin vatan sevgisi hissîyatı) ve vazîfîşînâsının bir netice-i bedî'isi olarak vâki olan emel-i mukaddese-i vicdanîlerinin esâzıyla olbabda muâmele-i lâzîminin icrası hususunun icâb edenlere emr ve vusûlesi bâbında emr-u ferman minlebü'l-emrindir".⁴²

Bilindiği gibi, 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nden itibaren gayrimüslim okullarının ruhsat almadan açılmayacağı hükme bağlanmıştı. 1886 Mekâtib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği İdaresi'nin kurulmasından sonra ise bir Müfettişlik Nizamnâmesi hazırlanmış ve buna göre ruhsat almayan gayrimüslim okullarının kapatılacağı ifade edilmişti. Bu düzenlemelerden sonra çoğu gayrimüslim ve yabancı okulu "ruhsat-ı resmîye rabt" edilmişti. Ancak bunlar içerisinde ruhsat almayan okullar da bulunuyordu. Bu şekilde ruhsatı olmayan okulların Türkçe muallimi talebine maârif müdürleri genelde olumlu cevap vermiyordu. Böyle olunca da hemen devreye cemaat reislikleri giriyor ve nezâretten kendi okullarına Türkçe muallimi atanmasına engel olunduğunu belirterek ilgili müdürlere gerekli uyarıların yapılmasını talep ediyorlardı. Örneğin Kosova Vilayeti'nde bulunan Akova Hristiyan Mektebi ruhsatsız bir şekilde inşa edildiğinden Türkçe muallimi tayin edilmeyince Prizren Rum Metropolitliği durumu metropolithaneye bildirmiş ve Babıâli aracılığıyla Maârif Nezâreti uyarılmıştı. Dönemin hassasiyetine binâen ruhsat meselesi ikincil bir duruma düşmüş ve Babıâli, adı geçen okula Türkçe muallimi tayin edilmesi gerektiğini nezârete bildirmişti.⁴³

Gayrimüslim okullarına görevlendirilen muallimlerin istifa etmesi veya askerlik vazifesi için görevini bırakması durumunda hemen yerlerine uygun birisi bulunarak tayin ediliyordu. Bağdat Musevî Alyans İsrailit Mektebi Türkçe muallimi Halet Efendi görevinden istifade edince yerine Katolik Mektebi

⁴² BOA, MF.MKT., 1094/63, 17 Kanunuevvel 1324/30 Aralık 1908.

⁴³ BOA, MF.MKT., 294/7, 16 Teşrinievvel 1311/28 Ekim 1895.

Türkçe muallimi Ma'ruf Efendi, onun yerine de Mektebi İdadî muallimi Fahri Efendi tayin edilmişti.⁴⁴ Yine Malkara'da bulunan Rum ve Ermeni okullarında Türkçe muallimi olarak görev yapan Osman Efendi, askerlik vazifesi için silah altına alınınca yerine yarı maaşla Hafız Emin Efendi görevlendirilmişti.⁴⁵

Kimi durumlarda ise, gayrimüslim okullarında çalışan Müslüman bir muallimle anlaşılmayan veya başka bir sebepten dolayı çalışmak istemeyen okul idarecileri, nezâret tarafından tayin edilen muallimlerin okullarında görev yapmalarına engel oluyorlardı. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, görevini aksatanlar yapılan tahkikat neticesinde görevlerinden alınabiliyordu. Ancak herhangi bir geçerli neden yok iken okul idarecilerinin bazı bahaneler ileri sürerek nezâret tarafından tayin edilen muallimleri bu şekilde görevden men ettikleri oluyordu. Bu hususla ilgili Avlonya Rum Mektebi'nde Türkçe muallimi olarak çalışan Sadeddin Efendi Maârif Nezâreti'ne gönderdiği bir dilekçe ile, sağlık problemleri nedeniyle okulda yapılan sınava katılamadığını ve tasdikli raporu dahi bulunduğunu, ancak başka bir olay nedeniyle aralarındaki anlaşmazlığı bahane eden okul müdürünün kendisini görevden uzaklaştırdığını beyan ederek tekrar görevine dönmesi için gerekli ikazların yapılmasını talep etmişti. Bu şekilde nezârete ulaşan talepler değerlendiriliyor ve yapılan tahkikat neticesinde muallimlerin haklılığı ortaya çıkınca tekrar görevlerine devam etmeleri sağlanıyordu.⁴⁶

Maârif Nezâreti bünyesinde görev yapan bütün muallimler gibi gayrimüslim okullarında çalışan Türkçe muallimleri de, gayret, fedakarlık ve özverili hizmetlerinden dolayı ödüllendiriliyordu. Ödüllendirilmesi istenen muallimler görev yaptığı okul idaresi veya cemaat reisliğinin veyahut maârif müdürlüğünün teklifi ve nezâretin önerisi neticesinde Bâbîali tarafından Osmanlı nişanı ile ödüllendiriliyordu. Örneğin Yedikale'de bulunan Ermeni Hastanesi Yetimhanesi'nde görev yapan Türkçe muallimi Rıza Efendi ve yardımcısı Bedros Efendi, Ermeni Patrikliğinin talebi üzerine 4. rütbe Osmanlı nişanı ile taltif edilmişlerdi.⁴⁷ Vidin Sırp Mektebi Türkçe muallimi İskodralı Ali Beyzade Zeynel Bey ise hem okulda gösterdiği gayret hem de devlet dairelerinde

⁴⁴ BOA, MF.MKT., 261/53/ Lef.3, 26 Haziran 1311/8 Temmuz 1895.

⁴⁵ BOA, MF.MKT., 375/35, 30 Ağustos 1313/11 Eylül 1897.

⁴⁶ BOA, MF.MKT., 797/33, 27 Temmuz 1320/9 Ağustos 1904. Kırkkilise Rum Mektebi'nde vazifeli Türkçe muallimlerini çalıştırmak istemeyen okul idaresinin Bâbîali'den gelen yazı üzerine bu muallimlerin çalışmalarına müsaadesiyle ilgili bkz: MF.MKT., 1092/52, 26 Kanunuevvel 1328/8 Ocak 1908.

⁴⁷ BOA, MF.MKT., 517/9, Lef.2, 24 Şubat 1315/8 Mart 1900. Ayrıca Aya Kıstanti Kilisesi Mektebi Türkçe muallimi Pavlaki Efendi'nin taltifi ile ilgili bkz: BOA, MF.MKT., 265/55, Lef.2, 22 Nisan 1311/ 4 Mayıs 1895; BEO, 619/46367, 5 Haziran 1311/17 Haziran 1895; Isparta Rum Mektebi Türkçe muallimi Hıralambos İliyadis Efendi'nin dersin talim ve tedrisinde göstermiş olduğu üstün gayret nedeniyle taltif edilmesi talebi hakkında bkz: MF.MKT., 675/62, 16 Eylül 1318/29 Eylül 1902.

okunması gereken Sırp ve Bulgar lisanına ait evrakın tercümesinde resmî makamlara yardımcı olmasından dolayı ödüllendirilmesi Selanik Maârif Müdürlüğü tarafından teklif edilince, nezâret 5. rütbeden mecidiye nişanıyla taltifini uygun bulmuştu.⁴⁸

III. Okullarda Verilen Türkçe Dersi ve Dersin Teftişi

Gayrimüslim okulların pragramları bazı farklılıklar içermesine rağmen genel olarak benzer özellikler taşıyordu. Bu okullarda kendi cemaat dilleri doğal olaral birinci sınıftan itibaren öğretilirken dördüncü sınıftan itibaren mutlaka bir Avrupa dili öğretilmeye başlanıyordu. Türkçe ise 3. sınıftan itibaren veriliyordu. Musevî okullarında Türkçe anaokulundan itibaren öğretilirdi. Genel olarak bakıldığında, okullarında Türkçe öğretimine daha fazla ilgi gösteren cemaat Musevîlerdi. Türkçe'nin gayrimüslim okullarında müfredata girmesi, bu okulların asimilasyona tabi tutulduğu anlamına gelmiyor, bilakis aynı devlet çatısı altında yaşadıkları diğer milletlerle ortak yaşam kültürünün temel dinamiklerine bağlılığı ifade ediyordu. Zira aile içinde kendi dillerini konuşuyor olsalar da çocukların sokakta, ailelerin de sosyal hayat içerisinde Türkçe'ye ihtiyaç duymaları kaçınılmazdı.⁴⁹

Gayrimüslim okullarına Türkçe muallimi tayin edildikten sonra dersin kaç saat okutulacağı, okulun sınıf sayısı veya talebenin ihtiyacına göre vilayet maârif idarelerince tespit ediliyordu. Uygulamalara genel olarak bakıldığında, ders saatinin umûmiyetle haftada 2'şer saatten ibaret olduğu görülmektedir.⁵⁰ Ancak muallim eksikliği veya okulun sınıf sayısına göre, dersin haftada bir saat verildiği bölgeler de vardı. Bir dil öğretimi için bir saatin yetersiz olduğunu bilen okul idareleri bu hususla ilgili idarî makamlara başvurarak Türkçe'nin en azından haftada iki saate çıkarılmasını talep ediyorlardı. Örneğin 1904 yılında, Edirne Alyans İsrailit Musevî Mektebi'ne 500'e yakın çocuk devam ediyordu ve okulda sadece bir Türkçe muallimi görev yapıyordu. Bu muallim de talebelere ancak haftada birer saat ders verebiliyordu. Okul idaresi haftada bir ders saatinin yetersiz olduğunu ve okula bir muallim daha görevlendirildiği takdirde dersin haftada iki saate çıkarılacağını, ancak bu şekilde beklenen neticenin alınabileceğini Edirne Maârif Müdürlüğü'ne verdikleri bir dilekçe ile ifade etmişti.⁵¹

Gayrimüslim okullarına ait ders programları ve sınav cetvelleri incelendiğinde, Türkçe'nin 3. sınıftan itibaren öğretilmeye başlandığı

⁴⁸ BOA, Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT), 707/53, 8 Muharrem 1321/6 Nisan 1903.

⁴⁹ Keskinlik, *a.g.m.*, s. 76.

⁵⁰ BOA, MF.MGM., 9/83, 17 Nisan 1327/30 Nisan 1911.

⁵¹ BOA, MF.MKT., 826/70, 3 Teşrinievvel 1320/16 Ekim 1904.

görülmektedir. Rüştîye derecesindeki okullarda Türkçe'nin yanında Osmanlı tarihi de okutuluyordu. İdadî derecesindeki okullarda Türkçe son sınıfa kadar okutulmakla birlikte Osmanlı tarihi ve coğrafyası da müfredatta yer alıyordu. Türkçe'nin bu okullarda öğretilmesi belirli bir olgunluğa ulaşınca hendese, hesap, Osmanlı tarihi ve coğrafyası gibi derslerin Türkçe olarak anlatıldığı gayrimüslim okullarına rastlanmaktaydı. Kal'a-i Sultanî Ermeni Okulu'nun rüştîye derecesindeki sınıflarında, belirtilen dersler Türkçe olarak okutuluyordu. Müfredatın bu şekilde şekillenmesinde Osmanlı idaresinin bir baskısı söz konusu değildi. Programlar cemaat reisliklerinde oluşturulan komisyonlar marifetiyle düzenleniyordu.⁵²

Biraz evvel belirttiğimiz gibi, Türkçe'nin öğretilmesine en fazla önem veren cemaat Musevilerdi. Muallim ve ders sayısının artırılması ile ilgili taleplere bakıldığında bu cemaatin Türkçe öğretiminde daha istekli olduğu söylenebilir. Bilindiği üzere Musevilerin bir kısmı, II. Bayezid Dönemi'nde, İspanya'daki Katolik katliamından kaçıp Hristiyan dünyasından çok daha iyi şartlarda yüzyıllarca huzur içerisinde yaşayabilecekleri Osmanlı topraklarına göç etmişlerdi.⁵³ Osmanlı sınırları içerisinde dağınık olarak yaşayan Museviler, Aramca ve Arapça konuştukları gibi, İspanya'dan gelenler yaygın olarak İspanyolca konuşuyordu. Osmanlı yönetimi hiçbir surette bu duruma müdahale etmemişti.⁵⁴ Ancak 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde İspanyolca konuşan Musevilerin anadil olarak "*lisân-ı Osmani*"ye geçmek istedikleri görülmektedir. Bunun için Musevî Hahamlığı 1899 yılında "*tâmm-i lisân-ı Osmani*" adında bir komisyon teşkil etmiş ve artık Musevî okullarında İspanyolca'nın terkiyle çocuklara anadil olarak Türkçe'nin öğretilmesini kararlaştırmıştı.⁵⁵

Türkçe'nin bu okullarda öğretimi ile ilgili önemli hususlardan birisi de ders esnasında kullanılacak materyaldi. Zira dersin her bir cemaat için ayrı dille verilmesi, kitap veya risalenin buna göre hazırlanması ve bu materyallerin okullara tavsiye edilmesi gerekiyordu. Yıllardan beri gayrimüslim okullarında Avrupa lisanları okutulduğu için bir lisanın öğretilmesi konusunda belirli bir tecrübe oluşmuştu. Dolayısıyla Türkçe'nin mecburi hale getirilmesiyle birlikte okullarda bu dersi veren muallimler, çocukların ana dillerine uygun Türkçe'yi öğrenebilecekleri kitap veya risale yazmaya başlamışlardı. Örneğin daha 1890'lı yılların başında Manastır Rum Mektebi Türkçe muallimi Pavlaki Efendi "*Elifbâ-*

⁵² BOA, MF.MGM., 9/35, 24 Kanunuevvel 1327/7 Aralık 1911.

⁵³ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 13; Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1995, s.12.

⁵⁴ İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", *Türkler*, C.X, Ed. Hasan Celal Güzel, Ankara 2002, s. 219.

⁵⁵ BOA, BEO, 1501/112507, 11 Safer 1317/21 Haziran 1899; BEO, 1479/110871, 17 Nisan 1316/30 Nisan 1900; Bu kararın uygulanması sırasında oluşacak masrafları karşılamak üzere komisyon İstanbul'da bir piyango dahi tertip etmek istemişti. Bkz: BOA, BEO, 1660/124482, 3 Mayıs 1376/16 Mayıs 1901; BEO, 1751/131251, Lef.2-4, 27 Şevval 1319/6 Şubat 1902.

yı Osmanî" adında bir risale kaleme almıştı. Aynı şekilde Pavli Efendi, Rum cemaatine mensup okullarda kolayca kullanılabilen ve çocukların ihtiyacına cevap vereceğine inandığı "*Lisân-ı Osmanî*" adlı kitabın basılmasına müsaade verilmesi için Bâbüali'ye başvurmuştu.⁵⁶ Yine Üsküp'teki Sırp okullarında okutulmak üzere Sırp Ortodoks Mektebi Türkçe muallimi Perişa Lakiyeviç Efendi tarafından "*Mebde-i Kıraat*" adlı kitap ile Fener Rum Mekteb-i Kebiri Türkçe muallimi Anastasyadis tarafından "*Usûl-ı Lisân-ı Osmanî*" adlı eser hazırlanmıştı.⁵⁷ Bu tür eserleri sadece gayrimüslim Türkçe muallimleri değil, bu okullarda görev yapan ve cemaat lisanına vâkıf olan Türk/Müslüman muallimler de hazırlıyordu. İstanbul Hasköy ve Balat Alyans Mektebi'nde Türkçe muallimi olarak görev yapan Selim Efendi, bu okullarda çocukların istifadesi için "*Lisân-ı Türkî*" adlı eserinin tab'ına müsaade edilmesi için talepte bulunmuştu.⁵⁸

Türkçe'nin yabancı okullarda öğretilmesinde kolaylık sağlamak maksadıyla farklı Avrupa dillerine uygun olarak yazılan kitaplar da vardı. Bu tür kitaplar genellikle gayrimüslim okullarında görevli olup da yabancı lisanına aşina olan muallimler tarafından hazırlanıyordu. Bu meyanda, İzmir'de yaşayan Kıbrıslı Sami Efendi hem Rum hem de Fransız okullarında kullanılabilen "*Usûl-ı Tedrîs-i Lisân-ı Türkî*" adlı bir kitap yazmıştı. Bir başka Türkçe muallimi Pavlaki Efendi de yine Rum ve Fransız okullarında kullanılmak üzere "*Kavâid*" adlı bir eser hazırlamıştır.⁵⁹

Bu şekilde okulların istifadesi için hazırlanan kitap veya risalelerin içerikleri önce mahallî maârif müdürlüklerinde kontrol ediliyor ve basılmasında herhangi bir mahzur görülmeyen eserler üç nüsha halinde ve yazarın eserinde herhangi bir olumsuz bilgiye yer vermediğine dair imzaladığı bir tahhütnâme ile birlikte Maârif Nezâreti'ne gönderiliyordu. Nezârete ulaşan eserler hangi dilde hazırlanmışsa o dile vâkıf memurlar tarafından kontrol ediliyor ve ruhsat talep yazısının altına kontrol edildiğine dair not düşülüyordu. Daha sonra "*Tedkîk-i Müellefât-ı Heyet-i Aliyesi*" tarafından incelenen ve basılması uygun bulunan eserlere ruhsat düzenlenmesi için Dâhiliye Nezâreti'ne gönderiliyordu. Bu süreç sonunda hazırlanan ruhsatnâmeler eser sahiplerine iletiliyordu.⁶⁰

⁵⁶ Pavlaki Efendi'nin "*Elifbâ-yı Osmanî*" adlı risalesinin basılmasına müsaade talebi yazısı ve risalesinin basılabilmesi için verilen ruhsatnamenin Maârif Nezâreti tarafından Manastır Maârif Müdüriyeti'ne gönderildiğine dair bkz: BOA, MF.MKT., 122/116, 20 Muharrem 1318/5 Eylül 1890; Pavli Efendi'nin "*Lisân-ı Osmanî*" adlı kitabının basılması için verilen arzuhal hakkında bkz: BOA, MF.MKT., 181/49, 7 Eylül 1309/19 Eylül 1893.

⁵⁷ BOA, MF.MKT., 1025/51, 8 Eylül 1323/21 Eylül 1907; MF.MKT., 953/38, 15 Nisan 1322/28 Nisan 1906.

⁵⁸ BOA, MF.MKT., 1064/71, 17 Şubat 1323/1 Mart 1908.

⁵⁹ BOA, MF.MKT., 524/17, 10 Temmuz 1316/23 Temmuz 1900; MF.MKT., 923/10, Lef.3, 31 Mart 1320/13 Nisan 1906.

⁶⁰ BOA, MF.MKT., 580/9, Lef.2, 7 Temmuz 1317/20 Haziran 1901; MF.MKT., 751/40, 9 Eylül 1319/22 Eylül 1903.

Bu okullarda vazifeli muallimler kitap ve risalenin yanında Türkçe'nin gelişmesi için gazete veya mecmua gibi yayınlar da yapabiliyordu. Böyle bir çalışma yapacak olan muallimler aynı şekilde Maârif Nezâreti'nden müsaade almak zorundaydı. Örneğin İzmir Alyans İsrailit ve Karataş Musevî Mektepleri Türkçe muallimi Hulusi Efendi, "*Meserret*" adıyla bir gazete neşretmek için nezâretten müsaade talep etmişti. Gazete haftada bir defa yayınlanacaktı ve gazete nüshasının bir tarafı Musevî lisaniyla, diğer tarafı ise Türkçe şeklinde düzenlenecekti. Neticede, gazete muayene memurları tarafından yapılan incelemelerden sonra Dâhiliye Nezâreti, 28 Eylül 1896 tarihinde gazetenin neşri için ruhsatname vermişti.⁶¹

Gayrimüslim veya yabancı okulların kuruluş, müfredat ve masraflarından kendileri sorumlu tutulmuştu. Bu husus 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi'nin 129. maddesinde geçtiği gibi, 1896 yılına ait talimatta da yer almıştı. Talimatın 27. maddesinde bu okullar, "*şahıslar tarafından tesis ve kışâd olunarak idaresi, kar ve zararı ile mesûliyeti kurucularına ait olan husûsî mekteplerdir*" şeklinde tanımlanmıştı.⁶² Dolayısıyla okulların her türlü materyal ihtiyacı kendi cemaat vakıfları veya şahıslardan alınan yardımlarla karşılanıyordu. Bununla birlikte, Türkçe'nin öğretilmesi konusunda nezâret, dersin yaygınlaştırılmasını sağlamak adına bütün okullara olmasa da bir kısmına ders kitabı göndermiştir.⁶³

Bu şekilde gayrimüslim okullarında Türkçe dersi yaygın olarak okutulmaya başlanmış ve belli bir seviye dahi yakalamıştı. Aslında Osmanlı Devleti asırlarca idare ettiği gayrimüslim tebaanın diline müdahale etmemiş ve bu hususta büyük bir hoşgörü örneği göstermişti. Tanzimat Dönemi'nde ise artık basında, yeni edebiyatta, mahkemelerde, ticaret ve iletişimde yaygın olarak kullanılmakta olan Türkçe ortak bir dil halini almıştı. Başta Rumeli olmak üzere Anadolu'nun büyük bir kesiminde Türk olmayan Müslümanlar evlerinde kendi dillerini konuşsalar da toplum hayatında yaygın olarak Türkçe'yi konuşuyorlardı. Benzer durumun gayrimüslimler için de geçerli idi. Bu süreçte Türkçe konuşan Ermeni sayısında epey bir artış olmuştu.⁶⁴ Hatta gayrimüslim okullarına ait not cetvelleri incelendiğinde, çoğu zaman Türkçe'den aldıkları notlar kendi dillerine veya bir Avrupa diline ait notlardan daha yüksek oluyordu. Bu durum, gayrimüslimlerin Türkçe'yi gündelik hayatlarında kullandıklarının bir göstergesidir. Düyun-ı Umûmiye İdaresi direktörlerinden Âli Bey'in Bağdat ve Hindistan'a yaptığı

⁶¹ BOA, MF.MKT., 337/1, Lef.1-3. Meserret: Sevinç, şenlik, sürur.

⁶² *Düstur*, I. Tertip, C. VII, s. 123.

⁶³ Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'nın kitap ve risale talebiyle ilgili bkz: BOA, Sadâret Eyâlât-ı Mümtâze Kalemî Cebel-i Lübnan Belgeleri (A.)MTZ.CBL, 6/234, Lef.2, 10 Receb 1321/1 Ekim 1903; Sisam Adası'nda bulunan Rum mektepleri için 100 adet Elifbâ-yı Osmanî gönderilmesi ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz: BOA, MF.MKT., 20/36, 20 Ağustos 1290/1 Eylül 1874.

⁶⁴ Karpat, *a.g.e.*, s. 36.

gezisini kitaplaştırdığı eserinde, Kilis ve Antep gayrimüslimlerinin gündelik hayatta yaygın olarak Türkçe konuştukları belirtilmektedir.⁶⁵

Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi Ankara'daki Rum ve Ermeniler de Türkçe'yi günlük hayatlarında yaygın olarak kullanıyorlardı. Bu hususa dikkat çeken Ankara Maârif Müdürlüğü, 1895 yılında Maârif Nezâreti'ne gönderdiği bir yazıda, gayrimüslim okullarında Türkçe'nin daha iyi öğretilmesi halinde eğitim-öğretim seviyesinin yükseleceğini ve bu okullarda yetişen çocukların devlete bağlılığının artacağını belirtmişti.⁶⁶ Yine Tanin Gazetesi yazarı Ahmet Şerif 1909 yılında yaptığı Anadolu gezisi esnasında Ankara'daki bir Ermeni mektebini ziyaret etmiş ve burada Türkçe'nin öğretimiyle ilgili bazı gözlemlerde bulunmuştu. Onun gözlemleri, bu okullarda öğretilen Türkçe'nin iyi bir seviye yakaladığını göstermesi açısından önemlidir. Ahmet Şerif okul ziyaretini şu cümlelerle ifade etmiştir:

*"Muhterem Ermeni vatandaşlarımızın okuluna, kaymakam bey ile gittik. Uzun bir dersbanede, elli kadar öğrenci vardı. Nâzîk ve iltifat eden müdür efendi bizi karşıladı. Okulun teşkilatı, öğretimi hakkında bilgi verdi. Durumu ve hareketleri, öğrencisinden canlı eserlerinden, emin olduğunu anlatıyordu. Kaymakam, dört-beş efendi çağırttı, çeşitli derslerden, coğrafya, hesap, Türkçe ve Arabca gramer gibi benzeri derslerden sorular sordu. Çocuklar hepsine iyi cevaplar veriyorlardı."*⁶⁷

Türkçe'nin okullardaki tedrisiyle ilgili önemli hususlardan birisi de dersin teftişi meselesiydi. Aslında bu okulların genel anlamda teftişi meselesi uzun yıllar Osmanlı idarecilerini meşgul etmişti. Farklı düzenlemeler yapılmasına rağmen okulların denetimi konusunda beklenen netice alınamamış, II. Abdülhamid'in gayrimüslim ve yabancı okullar üzerinde devlet denetiminin sağlanması yönündeki ısrarı üzerine nihayet 1886 yılında Mekâtib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği kurulmuştu. İki fasıl ve 19 maddeden oluşan Müfettişlik Nizamnâmesi'yle de okulların teftişi hususu detaylandırılmıştı. Teftiş, bazı idarî denetimin yanında, okullarda uygulanan müfredat ve programlarıyla okutulacak ders kitaplarının incelenmesini kapsıyordu.⁶⁸ Neticede bu yıllardan itibaren gayrimüslim ve yabancı okullar düzenli bir şekilde denetlenmiş ve bunlar üzerinde ilk kez *"müfettiş-i mahsûsa"* aracılığı ile denetim sağlanmaya çalışılmıştı.⁶⁹

1896 tarihli talimatta gayrimüslim ve yabancı okulların maârif müdürlüklerince senede en az üç defa teftiş edileceği, bu teftişle okullardaki ahval ile eğitim durumunun kontrol edilmesi gerektiği, öğrencilere verilebilecek olası zararlı bilgi olursa hemen engel olunması ve her türlü faaliyetin rapor

⁶⁵ Keskinlik, *a.g.m.*, s. 77.

⁶⁶ BOA, MF.MKT., 279/18, Lef.3, 28 Haziran 1311/10 Temmuz 1895.

⁶⁷ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, C.I, TTK, Ankara 1999, s. 89.

⁶⁸ Keskinlik, *a.g.m.*, s. 83.

⁶⁹ Seyit Taşer, "Sivas'ta Gayrimüslim Okullar Hakkında Tutulan Rapor (1914), *Atatürk Üniversitesi Türkîyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.48, 2012, s. 408-424.

halinde nezârete bildirilmesi gerektiği belirtiliyordu. Dolayısıyla gayrimüslim okullarında Türkçe dersinin okutulup okutulmadığını takip etme görevi maârif müdürlerine aitti. Görev bölgelerindeki okulları bu konuda teftiş yetkileri vardı.⁷⁰

Teftişi sadece maârif müdürleri yapmıyor, bunun için müfettişler de görevlendiriliyordu. Dersin ve imtihanların yapılması için görevlendirilecek müfettişlerin seçimi ayrı bir önem arz ediyordu. Zira okulları ziyaret ettiklerinde teftişin daha sağlıklı yapılabilmesi için cemaat lisanlarına az da olsa aşina olmaları gerekiyordu. Aksi takdirde teftiştten beklenen netice tam olarak alınamıyordu. Örneğin Manastır ve Prizren Maârif Müdürleri, sancaklarında bulunan Rum ve Bulgar okullarının daha iyi denetlenebilmesi için bu lisanlara vâkıf müfettişlerin görevlendirilmesini talep etmişlerdi. Talep Meclis-i Vükelâ'da görüşülmüş ve bu vasıflara hâiz müfettişlerin görevlendirilmesi uygun bulunmuştu.⁷¹

Türkçe'nin gayrimüslim okullarında mecburî hale getirilmesiyle birlikte dersin tedrisi ve imtihanların yapılması sıkı bir şekilde takip edilmekteydi. 1896 yılına ait talimatın 50. maddesinde dersin denetimi için maârif müdürlerine yetki verilmişti. Buna göre, her sene sonunda bu okullarda yapılacak Türkçe imtihanları maârif müdürlüğü tarafından gönderilecek müfettişler aracılığıyla kontrol edilecekti. Ayrıca yapılacak imtihanların takibi neticesinde vilayet veya sancak geneli için toplu halde hazırlanan raporlar nezârete iletilecekti.⁷² Esasında okullar imtihan zamanı yaklaşırken tanzim ettikleri cetvellerin bir nüshasını maârif müdüriyetine iletmekle mükellefti. Cetvellerde sınıfların derslere ait imtihan günleri ve saatlerine yer veriliyor, Türkçe imtihanları da bu cetvelde belirtiliyordu.⁷³ İmtihan cetvelini maârif müdürlüğüne göndermeyen veya bu cetvellerde Türkçe dersine ait sınav bilgisine yer vermeyen okulların idarecileri uyarılıyordu. 1900 yılında Manastır'da bulunan Rum okullarına ait sınav cetvellerinde Türkçe dersine ait sınav bilgisine yer verilmediği anlaşıncı Maârif Nezâreti, keyfiyetin Rum Metropolitliğine iletilmesi ve meseleyle ilgili Manastır Metropolitliği'nin uyarılması için Adliye ve Mezâhib Nezâreti'ne bir yazı göndermişti. Burada verilen bilgiden anlaşıldığına göre, daha evvel Manastır'daki Rum okullarında Türkçe muallimlerinin çalışmasına kolaylık sağlanmış ve bu derse ait imtihanlar düzenli bir şekilde yapılmıştı. Oysa göreve yeni gelen metropolit bu konuda olumsuz bir tavır takınmıştı. Neticede Adliye ve Mezâhib Nezâreti, Metropolithane'den bu durumun düzeltilmesini istemiştir.⁷⁴

⁷⁰ *Düstur*, I. Tertip, C. VII, s. 127-128.

⁷¹ *BOA*, MV., 34/24, 13 Temmuz 1304/25 Haziran 1888.

⁷² *Düstur*, I. Tertip, C. VII, s. 127.

⁷³ *BOA*, MF.MKT., 496/34, Lef.2, 13 Şevval 1313/14 Şubat 1900. 1909-1910 Öğretim yılı Ermeni Katolik İdadî Mektebi'ne ait imtihan cetveli için bkz: *BOA*, MF.MGM., 8/458.

⁷⁴ *BOA*, MF.MKT., 496/34, Lef.2, 13 Şevval 1313/14 Şubat 1900.

Gayrimüslim okullarının teftişi kimi zaman cemaat reisliklerini veya okul idarelerini rahatsız ediyor ve böyle bir teftişe tâbi olmak istemiyorlardı. Bu hususla ilgili rahatsızlıklar nihayetinde ruhanî reislikler ile mahallî veya merkezî idareyi karşı karşıya getiriyordu. Örneğin, devletin bu okullara bir Türkçe muallimi ataması ve dersin okutulup okutulmadığını teftiş etmesinden rahatsızlık duyan Bulgar Eksarhlığı, Kırkkilise ve Tırnova'da bulunan Bulgar okullarında Türkçe muallimlerinin çalışmasını engellemeye çalışmıştı. Bu durum 24 Aralık 1907 tarihinde Meclis-i Mahsus-u Vükelâ'da görüşülmüş; buna göre, Bulgar okullarında Türkçe muallimi görevlendirme taleplerinin bizzat Eksarhlık tarafından geldiği, nezâretin de bu talep üzerine okullara muallim tayin ettiği beyan edilmiş, şimdi muallimlerin çalışmasına engel olmanın teftişten kaçınma niyetinin bir tezahürü olduğu ifade edilerek eskiden olduğu gibi Türkçe muallimlerinin görevlerine devam ettirilmesi lüzumunun Eksarhlığa tebliğ edilmesi kararlaştırılmıştı.⁷⁵

IV. Muallimlerin Maaşı Meselesi

Osmanlı Devleti Türkçe'nin gayrimüslim okullarında tedrisine büyük önem vermiş ve bu hususta her türlü kolaylığı sağlamıştı. Bunlardan birisi de bu vazife için tayin edilen muallimlere maaş tahsis edilmesidir. Her ne kadar bazı dönemler devlet, tayin olunan muallimlerin maaşını ödemekte zorlansa⁷⁶ da çoğunlukla bu muallimlerin maaşlarını ödemiştir.⁷⁷ Zira uygulama sağlam bir zeminde devam etmesi için görevlendirmelerin maddî olarak desteklenmesi gerekiyordu. Maârif müdürlükleri tarafından nezârete gönderilen muallim tayini talebi ile ilgili yazılara verilen cevaplarda tayini uygun bulunan şahısların bir an evvel vazifeye başlatılması belirtildikten sonra maaşının ne şekilde ödeneneceği belirtiliyordu. Maaş tahsisinin yerine göre vilayet bütçesinden veya maârif bütçesinden veyahut da cemaatlerin kendi vakıfları tarafından yapılması isteniyordu.⁷⁸

⁷⁵ BOA, MF.MKT., 1092/52, 26 Kanunuevvel 1323/8 Ocak 1908.

⁷⁶ Muttalıp Şimşek, "Ankara Sancağı'nda Yaşayan Gayrimüslimlerin Eğitim-Öğretim Faaliyetleri (19. Yüzyılın Sonları ile 20. Yüzyılın Başlarında)", *Tarihî Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.15 (2016), s. 368.

⁷⁷ M. Macit Kenanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Eğitimi Üzerine", *Türkiye Araştırmaları Literatürü Dergisi*, C.6, S.12 (2008), s. 189.

⁷⁸ Yanya Vilayeti'nde bulunan gayrimüslim okulları için tayin olunan Türkçe muallimleri maaşlarının vilayet maârif bütçesinden karşılık gösterilmek suretiyle ödenmesi hususu hakkında bkz: BOA, MF.MKT., 345/20, 24 Teşrinisani 1312/6 Aralık 1896. Cezâyir-i Bahrisefid Vilayeti dahilinde bulunan Rodos'taki gayrimüslim okulları için tayin olunacak muallimler için vilayet tahsisatının müsait olmadığı dikkate alınarak bu muallimlerin maaşının cemaatler tarafından karşılanması gerektiği ile ilgili bkz: BOA, BEO, 643/48174, 25 Cemâziyelâhîr 1312/24 Aralık 1895.

1896 yılına kadar bu muallimlerin maaşlarının hangi kaynakla ödeneceğine dair sabit bir usul bulunmuyordu. Bu durum, vilayet maârif müdürleri ile nezâret arasındaki yazışmalara yansımaktaydı. Devletin bu süreçte kaynak tahsisi noktasında zorlandığını söyleyebiliriz. Onun için de vilayetlerde herhangi bir karşılık bulunmadığı takdirde maaşların okulun bağlı bulunduğu cemaat tarafından ödenmesi tavsiye olunuyordu.⁷⁹ Üstelik bazı bölgelerde her milletten talebenin talim ve terbiyesi için açılan muhtelit idadî mektebi bulunuyorsa, bu okullarda gayrimüslim çocukların Türkçe eğitim alabileceği hesaba katılarak ek bir masraf oluşmaması için buralardaki gayrimüslim okullarına Türkçe muallimi tayininden kaçınılıyordu.⁸⁰

Ancak 21 Mart 1896 yılında alınan bir karar gereğince gayrimüslim okullarına tayin olunacak Türkçe muallimi maaşlarının bundan böyle her vilayetin maârif tahsisatından karşılanacağı belirtilmişti. Artık "*lisan-ı Türkî muallimi maaşâtı*", diğer muallim maaşları gibi maârif sandıklarına gider olarak kaydedilecekti.⁸¹ Bu tür maaşların tahsisıyla ilgili daha evvel farklı kaynaklar gösterilirken bu tarihten itibaren uygulamada birlik sağlanmış ve hem Anadolu'da hem de Rumeli'de bulunan gayrimüslim okullarında görevlendirilecek muallim maaşlarının vilayet maârif tahsisatından karşılanacağı defaatle ifade edilmişti.⁸² Öyle ki, Maârif Nezâreti vilayetlere gönderdiği yazılarda, bu muallimlerin maaşları için vilayet maârif bütçesinde yeterli tahsisat bulunmadığı takdirde diğer mekteplerde vazife yapan muallimlerin maaşlarından kesinti yapılarak ödenmesi gerektiği tavsiyesinde bile bulunuyordu.⁸³

Muallimlere ödenen maaş tutarı bölgeye göre değişiklik arz ediyordu. Örneğin devletin Bursa, İzmit, Bitlis⁸⁴ gibi Anadolu kesimi ile Vidin, Siroz, Taşoz gibi Rumeli bölgesindeki Türkçe muallimlerine 120-150 kuruş arasında bir maaş ödeniyordu.⁸⁵ Rodos, Suriye, Bosna, Beyrut, Akka, Musul gibi bölgelerde ise 200-300 kuruş arasında bir maaş tahsis edilmekteydi.⁸⁶ Ancak

⁷⁹ BOA, MF.MKT., 118/61, 8 Şaban 1307/30 Mart 1890.

⁸⁰ BOA, MF.MKT., 167/106, 17 Nisan 1309/29 Nisan 1893.

⁸¹ BOA., Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muâmelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK.M.), 19/45.

⁸² BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.), 131/23, 28 Mart 1312/9 Nisan 1896; Sadâret Hususî Maruzât Evrakı (Y.A.HUS.), 353/19, 4 Haziran 1312/16 Haziran 1896.

⁸³ BOA, Dâhiliye Nezâreti Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti Belgeleri (DH.UMVM), 21/18, Lef.2, 23 Şaban 1322/17 Temmuz 1914.

⁸⁴ BOA, MF.MKT., 185/89, 25 Teşrinievvel 1309/6 Kasım 1893; MF.MKT., 324/63, 29 Haziran 1312/11 Temmuz 1896; MF.MKT., 635/54, 17 Nisan 1317/30 Nisan 1901.

⁸⁵ BOA, MF.MKT., 873/43, 31 Mayıs 1321/13 Haziran 1905.

⁸⁶ BOA, BEO, 526/39425, Lef.2, 3 Teşrinisani 1310/25 Kasım 1894; MF.MKT., 178/84, 9 Ağustos 1309/21 Ağustos 1893; Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL), 1066/71; MF.MKT., 514/46, 13 Haziran 1316/29 Haziran 1900; BOA, DH.UMVM, 127/34, Lef.2, 21 Cemâziyelâhir 1332/17 Mayıs 1914.

kimi yerlerde maaş tutarı 80 kuruşa kadar düşüyordu ve bu durumda muallimler aldıkları maaşın yetersizliğinden yakınarak maaşlarına zam yapılması talebinde bulunuyorlardı. Nitekim Van Yeni Kilise Mektebi Türkçe muallimi Mustafa Efendi, Van'daki diğer okullarda Türkçe muallimlerine 120 kuruş maaş verilirken kendisine 80 kuruş maaş verildiğini, diğer muallimlerle aynı vazifeyi yaptığını ve bunun için de eşitlik prensibi gereği maaşının 120 kuruşa çıkarılması gerektiğini beyan ederek Maârif Nezareti'ne başvurmuştu.⁸⁷

Bunun gibi, aynı bölgede görev yapan Türkçe muallimlerine farklı tutarda maaş ödenmesi devamlı huzursuzluk kaynağı oluyor ve muallimler bu tür eşitsizliğin giderilmesi için idarî makamlara başvuruyordu. Örneğin Bağdat Vilayeti'ndeki gayrimüslim okullarında görevli Türkçe muallimlerinin kimisine 120, kimisine 200 veya yerine göre 300 kuruş maaş veriliyordu. Bunun sebebi sorulunca Bağdat Maârif Müdürlüğü nezârete gönderdiği cevabî yazıda, bu ödeme farklılığının muallimlere verilen ders yükünden kaynaklandığını ifade etmiş, artık yeni görevlendirilecek muallimler için haftada 10 saat hesabıyla 150 kuruş maaş tahsis edileceğini belirtmişti.⁸⁸

Muallimlerin maaşların düşüklüğünden şikayet etmesi yersiz değildi. Zira yabancı okullarda görevli Türkçe muallimlerinin maaşları aynı dönemde emsallerine göre daha fazlaydı. 1899 yılında Beyrut'taki bir Fransız mektebindeki Türkçe muallimi 500, Amerikan Protestan mektebinde 600, Rum Katolik mektebinde ise 400 kuruş maaş alıyor ve bu maaşlar okulun bağlı bulunduğu devlet veya cemaatler tarafından karşılanıyordu.⁸⁹ Ancak devletin görevlendirdiği muallime ödenen maaş, yabancı okullarda aynı görevi yapan muallime ödenen maaştan neredeyse yarıya yakın veya yerine göre 1/3 oranında daha az olması sızlanmaları da beraberinde getiriyordu. Bâbıalî'ye kadar intikal eden dilekçelerde muallimler, hayatın gereğinden fazla pahalı olduğu gerekçesiyle mevcut maaşla geçimlerini sağlayamadıklarını beyan ederek maaşlarına zam talebinde bulunuyorlardı.⁹⁰ Bu durumu dikkate alan idareciler de devletin malî imkanları ölçüsünde maaşları bir miktar artırıyorlardı. Örneğin Rumeli Şahâne-i Müfettiş-i Umûmîliği, Selanik Vilayeti'nde bulunan gayrimüslim okullarında çalışan 12 Türkçe mualliminin 100 kuruşluk maaşlarına 50'şer kuruş ilave ederek 150 kuruşa çıkarmıştı.⁹¹

Yukarıda belirtilen hususun tam tersi uygulamalara da rastlanıyordu. Yani daha evvel ödenen maaş tutarının düşürüldüğü de vâkî idi. Şam'da bulunan Rum Ortodoks, Rum Katolik ve Musevî mekteplerinde vazifeli Türkçe

⁸⁷ BOA, MF.MKT., 430/52, 13 Teşrinievvel 1314/25 Eylül 1898.

⁸⁸ BOA, MF.MGM., 9/83, 17 Nisan 1327/30 Nisan 1911.

⁸⁹ BOA, MF.MKT., 496/58, 25 Teşrinisani 1315/7 Aralık 1899.

⁹⁰ BOA, Rumeli Müfettişliği Arzuhalleri (TFR.I.ŞKT), 140/13968, 20 Kanunusani 1323/2 Şubat 1908.

⁹¹ BOA, MF.MKT., 873/43, Lef.2, 27 Haziran 1321/10 Temmuz 1905.

muallimine başlarda 250 kuruş maaş verilirken daha sonra maaş tutarı 200 kuruşa indirilmişti. Ancak bu durum uzun sürmemiş, muallimin itirazı ve nezâretin uyarısı üzerine maaşı tekrar 250 kuruş olarak ödenmeye başlamıştı.⁹² Bunun yanında maaşını uzun süre alamayan muallimler de oluyordu. Bu durumda olan muallimler mahallinde bir çözüm bulamayınca durumu bir dilekçe ile nezârete bildirmekteydi. Draç Livası'nın merkezindeki Rum Mektebi'nde görev yapan Türkçe muallimleri, 30 aydır maaş alamadıkları için "*sefâleti derece-i nihâyeye varmış ve bâr ve ağıyâra karşı bir hâl-i zillet isti'mâlde kalmış*" olduklarını belirterek yardım talep etmişlerdi.⁹³

Türkçe dersi sadece gayrimüslim okullarında öğretilmiyor, aynı zamanda yabancı okulların müfredatında da yer alıyordu. Osmanlı Devleti gayrimüslim okullarında görevli Türkçe muallimlerinin maaşlarını karşılarken yabancı okullarda çalışanların maaşlarını ödemiyordu. Bu uygulamaya misyoner okulları da dahildi. Zira bu okullar yabancı bir devletin veya bu devletlere mensup bir şahsın himayesinde olan ve bütün masrafları kurucuları tarafından karşılanan bir statüye sahipti. Bu yüzden devlet, Türkçe muallimi dahi olsa, bu okullarda görev yapan muallimlerin maaşınının ödenmemesi için maârif müdürlüklerini kimi zaman uyarıyordu. Buna rağmen bu tür okullarda görev yapan Türkçe muallimlerine vilayet maârif bütçesinden ödeme yapıldığı oluyordu. Örneğin Bitlis'te bulunan bir misyoner okuluna Türkçe muallimi tayin edilmiş ve kendisine 150 kuruş maaş dahi tahsis edilmişti. Maârif Nezâreti ise vilayete gönderdiği yazıda, böyle bir maaş tahsisinin yapılmaması gerektiğinin vilayet ve sancaklara defalarca bildirildiği halde neden bu şekilde muamele yapıldığını ve bunun gerekçesini sorunca Bitlis Maârif Müdürlüğü cevaben, Bitlis merkezinde yer alan rüştiye derecesindeki bu okulun her ne kadar misyonerler tarafından işletilse de talebelerinin ekseriyetle gayrimüslim Osmanlı tebaasından olduğunu ve bunun için tayin edilen muallimin maaşının ödendiğini beyan etmişti. Ancak Mekâtib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği, her ne surette olursa olsun yabancılar tarafından idare olunan bir okulda vazifeli muallime maaş ödenemeyeceğini ve şimdiye kadar ödenen meblağın vilayet muhasebe memuru Ali Vefa Efendi'den tazmin ettirilmesi gerektiğini bildirmiştir.⁹⁴

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Osmanlı Devleti ülkedeki bütün unsurları bir arada tutmak ve ortak bir ülkü etrafında buluşturabilmek için Türkçe'nin öğretilmesine büyük bir önem vermiş ve bunun

⁹² BOA, MF.MKT., 457/15, 3 Mayıs 1315/15 Mayıs 1899.

⁹³ BOA, MF.MKT., 753/69, 21 Teşrinievvel 1319/3 Kasım 1903.

⁹⁴ BOA, MF.MKT., 635/54, Lef.4,13 Mart 1319/26 Mart 1903. Bu hususla ilgili, 1896 yılında çıkarılan "*Vilâyât-ı Şabâne Maârif Müdürlerinin Vazâifini Mübeyyin Tâlimat*"ın 44. ve 45. maddelerinde iânelerin Maârif Müdürlüklerince usulüne uygun tahsis edilmesi gerektiği, aksi takdirde sustimali görülenlerden tazmin ettirileceği hükme bağlanmıştı. Bkz: *Düstur*, I. Tertip, C. VII, s. 126.

için gayrimüslim okullarına her türlü yardımı yapmıştı. Oysa II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip, ülkede oluşan olumlu hava kısa zamanda dağılmış ve gayrimüslim unsurlar tekrar bağımsızlık arzuları için çalışmaya başlamışlardı. II. Meşrutiyetle birlikte ülke yönetiminde söz sahibi olmaya başlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti de başlangıçta Osmanlı birliğinin sağlanması yönünde bir politik çizgi takip etmişti. Kuruluşunda gayrimüslim üyelerin de yer aldığı cemiyetin "*Osmanlı birliği*" görüşü, dinleri ve milliyetleri ne olursa olsun bütün Osmanlıların merkezî devletin eşit vatandaşı olması esasına dayanıyordu, ki cemiyetin bu bakış açısı ülke bütünlüğünün korumasına verilen önemden dolayı, büyük oranda II. Meşrutiyet'in ilanına kadar devam etmiştir.⁹⁵ Oysa II. Meşrutiyetin ilanından sonra gayrimüslimler, Ayan Meclisi'nin kaldırılmasını ve ülke genelinde "*Adem-i merkezîyetçi*" bir yönetime geçilmesini, devlet dairelerinde ve parlamento görüşmelerinde sadece Türkçe'nin konuşulup yazılması uygulamasından vazgeçilmesini ve ayrıca devlet dairelerinde azınlık dillerinde verilecek dilekçelerin kabul edilmesini istemişlerdi. Aynı şekilde İttihat ve Terakkinin özellikle eğitim kurumlarında Türkçe eğitimin yaygınlaştırılması uygulamasına mukabil daha önceki dönemlerde kendilerine sağlanan hakların sürdürülmesini istiyorlardı. Cemiyetin 1908 programına göre, gayrimüslim ve yabancı okullarda Osmanlıcılığa aykırı tüm tema ve bilgiler temizlenecek ve gayrimüslimlere ait sıbyan mekteplerinde Türkçe dersi zorunlu olacaktı.⁹⁶

Ancak, Tanzimat'tan beri yapılan düzenlemelerin arzu edilen amaçları gerçekleştirilemediğini, Ermenilerin son dönemde çıkardıkları olaylar ile Rum mebusların söylemleri net bir şekilde ortaya koymaktaydı. Nitekim Meclis-i Mebusan oturumunda söz alan Serfiçe Mebusu Yorgo Boşo Efendi'nin meclis kürsüsünden sarfettiği "*Osmanlı Bankası kadar Osmanlıyım*" ifadesi⁹⁷, başından beri gayrimüslimlerin isteklerinin hak ve özgürlük değil, tamamen bağımsız olma niyeti taşıdığını göstermektedir.⁹⁸

Balkan Savaşlarıyla birlikte artık hem Osmanlı birliği anlayışında hem de büyük toprak kayıplarının oluşturduğu travma nedeniyle halkın gayrimüslimlere bakış açısında bir kırılma olmuş ve B. Lewis'in ifadesiyle "*Osmanlı rüya*" artık

⁹⁵ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK, Ankara 1998, s. 209. Aslında gayrimüslimler, İttihat ve Terakki'nin kendilerine tam hürriyet vererek kendi devletlerini kurmalarını sağlayacaklarını düşünerek cemiyeti başlangıçta desteklemişlerdi. Ancak kısa bir süre sonra İttihat ve Terakki'nin onların bu beklentilerini karşılamayacağını anladıklarında iktidar aleyhine döneceklerdi. Karpat, *a.g.e.*, s.37.

⁹⁶ Yaşar Semiz, "İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası", *Türkiyat Araştırmaları Derigisi*, S.35, Konya 2014, s. 226.

⁹⁷ Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, C. 1, Rey Yayınları, İstanbul 1970, s. 92.

⁹⁸ Yavuz Ercan, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Yeni Türkiye*, 2000, S.32, s. 397.

geçerliliğini tamamen kaybetmişti.⁹⁹ Buna rağmen bu okullarda Türkçe tedrisine devam edilmiştir. Bu konuda yapılan son önemli düzenleme 1915 yılında "*Mekâtib-i Husûsiye Talimatnamesi*" ile olmuş ve burada gayrimüslim okullarında okutulacak Türkçe, Türk tarihi ve coğrafyası derslerinin Türkçe olarak sadece Türk muallimler tarafından okutulması mecburiyeti getirilmişti.¹⁰⁰ Bazı sorunlar yaşansa da Türkçe'nin bu okullardaki tedrisinin Birinci Dünya Savaşı yıllarında da devam ettiğini söyleyebiliriz.¹⁰¹

Sonuç

19. yüzyılın ikinci yarısı Osmanlı Devleti için farklı unsurları bir arada tutma çabaları ile geçen bir zaman dilimini ifade ediyor. Tanzimat Fermanı'yla başlayan reform çalışmaları, Osmanlı tebaası arasında, başta Fransız İhtilali'nin etkisiyle çözülmeye başlayan bağları yeniden tesis etmek ve Sanayi İnkılabı'yla birlikte Osmanlı topraklarını bir sömürge alanı olarak gören ve bu istikamette daha fazla kazanım elde etme gayesiyle gayrimüslimleri zararlı fikirlerle devlete karşı başkaldırmaya teşvik eden Avrupalı devletlerin çabalarını boşa çıkarmak için hayata geçirilmişti. Bu dönemde gayrimüslimler için devlet dairelerinde çalışabilme, mülkiye, askeriye, tıbbiye ve darulmuallimin gibi okullara devam edebilme, mahallî yönetimlerin idarî meclislerinde çalışabilme gibi birçok imkan tanınmıştı.

Bu çalışmaların amacı, toplum bağlarını sağlamlaştırmak için bütün tebaanın aynı hedef ve mensubiyet duygusu etrafında birleşmesiydi. Genelde "*Osmanlı birliği*" olarak tabir edilen bu düşüncenin en önemli ayağını da bütün tebaanın, devletin resmi dili olan Türkçe'yi konuşması oluşturuyordu. Bu istikamette Osmanlı idarecileri, Tanzimat Dönemi'nde maârif alanında yapılan düzenlemelerle gayrimüslim okullarında "*lisan-ı Türkî*"nin tedrisine büyük önem vermişlerdi. Biz bu çalışma vesilesiyle, Türkçe'nin gayrimüslim okullarında mecbûri hale getirilmesi sürecini ortaya koymaya çalıştık. Yine burada, Türkçe'nin bu okullarda tedrisinin zorunlu olması adına yapılan en teferruatlı çalışmanın 1896 yılında yürürlüğe giren "*Vilâyet-i Şahâne Maârif Müdürlerinin Vazâifini Mübeyyin Tâlimat*" la mümkün olduğu, malî imkan dâhilinde bütün gayrimüslim okullarında Türkçe'nin öğretilmesine çalışılacağı ve bu hususla ilgili mahallî yöneticilere sorumluluklar yüklendiği tespit edilmiştir.

Dersin tedrisi için görevlendirilecek muallimlerin seçiminde büyük hassasiyet gösteren Maârif Nezâreti'nin, muallimlerin imtihanı ile ahlâken,

⁹⁹ Lewis, *a.g.e.*, s. 217. II. Meşrutiyet yıllarına kadar takip edilen "*Osmanlı birliği*"ni sağlama fikri, özellikle Balkan Savaşlarından sonra yerini "*Türkçülük*" akımına bırakmaya başlamıştır. Zira artık devletin bekâsı için başka bir seçenek kalmamıştı.

¹⁰⁰ Vahapoğlu, *a.g.e.*, s. 93.

¹⁰¹ BOA, MF.MGM., 10/120, 13 Mayıs 1333/13 Mayıs 1917.

fizîken veya rûhen bu vazifeye ehliyetleri olup olmadığı gibi seçimlerine dair hususlarda vilayet maârif müdürlerini yetkilendirgi, ancak herhâlükarda ehliyeti sabit olan Müslim-gayrimüslim muallim adaylarının ayırım yapmaksızın bu göreve tayin ettiği görülmüştür. Bir gayrimüslim okulunda vazifelendirilecek muallimin Türkçe'nin yanında görev yapacağı okuldaki çocukların ana diline de vâkıf olması gerekiyordu. Bu hususla ilgili talep ve şikayetler titizlikle takip edilmiş ve cemaat resiliklerinin eskiden kalma alışkanlıkla, diğer birçok meselede olduğu gibi, Türkçe muallimi tayinlerinde nezâretin görevlendirdiği muallim yerine kendi cemaatlerine yakın bir şahsı görevlendirme veya tayinlere nezâretin müdâhil olmaması gibi girişimlerine hiçbir şekilde müsaade edilmemişti. Ayrıca hem maârif müdürlerinin okul ziyaretleri, hem de görevlendirilen müfettişler marifetiyle Türkçe dersinin okutulup okutulmadığı kontrol edilmeye çalışılmıştı.

Bu okullarda verilen Türkçe derslerinin, okulun öğrenci ve sınıf sayısı, vilayetin malî durumu ve bölgede bu vazifeyi yapacak muallimin bulunup bulunmamasına göre değişmekle birlikte genel olarak haftada ikişer saat olduğu, ders öğretiminde kullanılacak materyallerin nezâret tarafından sıkı bir şekilde kontrol edildiği ve bu okulların bütün giderleri kendi cemaatleri tarafından karşılanmasına rağmen bazı bölgelere materyal yardımı dahi yapıldığı arşiv kayıtlarıyla örnekendirilmiştir. Ayrıca devletin, bu okullarda görevlendirilecek Türkçe muallimlerinin maaşlarını büyük oranda karşıladığı ve muallimlerin mağdur olmaması için maârif müdürlüklerini daima uyardığı vurgulanmıştır.

Netice itibarıyla, 19. yüzyılın ortalarından itibaren Türkçe'nin gayrimüslim okullarında tedrisi çalışmaları Birinci Dünya Savaşı yıllarına kadar devam etmiş, fakat bu uygulamanın farklı unsurları bir arada tutmak ve devletten kopmalarını engellemek için toplumsal kaynaşmayı temin edeceği beklentisi maalesef başarısız olmuştur. Zira gayrimüslimler, her yapılan düzenlemeyi devletin kendilerini asimile edeceği düşüncesi ile karşılamışlar ve Batılı devletlerin tesiriyle daima bağımsızlık hayali kurmuşlardı.

Kaynakça

I. Arşiv Vesikaları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA),

Bâbü'lî Evrak Odası (BEO) 526/39425;547/40973,Lef.2;619/46367;
643/48174;715/53583;1479/110871;1501/112507;1660/124482;
1751/131251,Lef.2-4;3283/246205.

Dâbîliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT) 707/53.

Dâbîliye Nezâreti Tesri-i Muâmelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK.M) 19/45.

Dâbîliye Nezâreti Şifre Kalemi (DH.ŞFR) 170/54.

Dâbîliye Nezâreti Umûr-ı Mahallîye-i Vilayât Müdüriyeti Belgeleri (DH.UMVM)
21/18, Lef.2; 127/34, Lef.2.

Maârif Nezâreti Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği (MF.MGM) 8/505;
8/458 ; 9/35; 9/83; 10/120.

Maârif Nezâreti Mektûbî Kalemi (MF. MKT) 20/36;116/99;118/61;
122/116;130/8;150/87;152/101;153/205;167/106;178/84;181/49;
183/152;185/89;197/35;261/53/Lef.3;265/55,Lef.2;279/18, Lef.3;
294/7;322/32;324/63;337/1,Lef.1-3;345/20;345/26;348/71,
Lef.2;375/35;382/31,Lef.2; 384/17;389/61,Lef.3;395/9,Lef.5;
401/6;430/52;440/14,Lef.2;457/15;464/19;482/15;496/34;
496/34,Lef.2;502/30;514/46;517/9,Lef.2;524/17;580/9,Lef.2; 622/1,Lef.4
ve 5;635/54;675/62;680/17,Lef.2;751/40;753/69;
783/1;797/33;826/70;873/43;923/10,Lef.3;953/38;957/61;
957/61,Lef.5;996/32,Lef. 3;1025/51;1064/71;1092/52;1094/63.

Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL) 1066/71.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV) 34/24; 83/2.

Rumeli Müfettişliği Arşubalları (IFR.I.ŞKT) 140/13968.

Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (IFR.I.KV) 48/4770, Lef.4.

Sadâret Eyâlât-ı Mümtâze Kalemi Cebel-i Lübnan Belgeleri (A.}MTZ.CBL) 6/234.

Sicill-i Ahval İdare-i Umumiyesi Belgeleri (HR.SAİD) 10/23.

Şûrâ-yı Devlet Defterleri (ŞD) 214/10.

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE) 131/23.

Sadâret Hususî Maruzât Evrakı (Y.A.HUS) 353/19.

II. Resmî Yayınlar, Araştırma ve İnceleme Eserler

AKYILMAZ, Gül, "Tanzimat'tan Önce ve Sonra Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü", *Yeni Türkiye*, S.38, 2001, s. 671-686.

- BOZKURT, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK, Ankara 1996.
- Düstur*, I. Tertip, C. VII, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara 1941.
- ERCAN, Yavuz, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Yeni Türkiye*, 2000, S.32, s. 396-406.
- ERGİN, Osman Nuri, *Türkiye Maarif Tarihi*, C.1-2, Eser Matbaası, İstanbul 1997.
- GALANTİ, Avram, *Türkler ve Yahudiler*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1995.
- İNALCIK, Halil, "Sened-i İttifak ve Gühane Hatt-ı Hümayunu", *Belleten*, XXVIII/ 112, (1964), s.613-622.
- HAYDAROĞLU, İlknur Polat, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ocak Yayınları, Ankara 1993.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, C. VI, TTK, Ankara 1988.
- , "Non-Muslim Representatives in the First Constitutional Assembly, 1876-1877", Christians and Jews in the Ottoman Empire (The Functioning of a Plural Society), Ed. B. Braude, B.Lewis, Vol. I, New York 1982, s. 387-400.
- KARPAT, Kemal H., *Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.
- KENANOĞLU, M. Macit, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Eğitimi Üzerine", *Türkiye Araştırmaları Literatürü Dergisi*, C.6, S.12 (2008), s. 181-205.
- KESKİNKILIÇ, Erdoğan, "Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Okulları (Eğitim-Yönetim-Denetim)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 23, İstanbul 2010, s. 67-98.
- KOÇER, Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu (1773-1923)*, MEB Yayınları, İstanbul 1991.
- KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK, Ankara 1999.
- , *Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, Orkun Yayınları, İstanbul 1983.
- KUSHNER, David, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Çev. Şevket Serdar Türet, Rekin Ertem ve Fahri Erdem, Kervan Yayınları, İstanbul 1979.
- KÜÇÜK, Cevdet, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", *Yeni Türkiye*, 2000, S.32, s. 407-415.
- LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK, Ankara 1998.
- MOLTKE, H.von, *Türkiye Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969.
- ORTAYLI, İlber, *Türkiye'nin Yakın Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.

- , "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", *Türkler*, C.X, Ed. Hasan Celal Güzel, Ankara 2002, s. 216-220.
- ÖZCAN, Azmi, "Osmanlıcılık", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.33, İstanbul 2007, s. 485-487.
- SEMİZ, Yaşar, "İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.35, Konya 2014, s.217-244.
- ŞERİF, Ahmet, *Anadolu'da Tanin*, C.I, TTK, Ankara 1999.
- ŞİMŞEK, Muttalıp, "Ankara Sancağı'nda Yaşayan Gayrimüslimlerin Eğitim-Öğretim Faaliyetleri (19. Yüzyılın Sonları ile 20. Yüzyılın Başlarında)", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.15 (2016), s.361-385.
- TAŞER, Seyit, "Sivas'ta Gayrimüslim Okullar Hakkında Tutulan Rapor (1914)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.48, 2012, s. 408-424.
- VAHAPOĞLU, Hidayet, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1990.
- YALMAN, Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, C. 1, Rey Yayınları, İstanbul 1970.

